

KULTTUURI-JA KATSOMUSDIALOGI YMPÄRISTÖKASVATUKSESSA

TOIM. MARJA LAINE LEENA NUKARI

Kulttuuri- ja katsomusdialogi ympäristökasvatuksessa

Toimittaneet: Marja Laine ja Leena Nukari

Julkaisija: Kulttuuri- ja uskontofoorumi FOKUS ry 2021

Kuvitus: Piia Keto

Taitto: Minna Järvisalo

Paino: Picascript Helsinki

ISBN 978-952-69571-0-4 (nid.)

ISBN 978-952-69571-1-1 (PDF)

Sisällysluettelo

Kulttuuri- ja katsomusdialogi ympäristökasvatuksessa -hanke	2
Kulttuuri- ja katsomusdialogi	3
Kulttuuri- ja katsomustietoinen kohtaaminen ympäristökasvatuksessa, Marja Laine	4
Kulttuuri- ja katsomusdialogin tärkeys ympäristökasvatukselle – miten ottaa ihminen kokonaisvaltaisesti huomioon?, Panu Pihkala	8
Tunteet, ympäristökasvatus ja katsomusdialogi, Panu Pihkala	15
Myötätunto moninaisten kulttuurien ja maailman- katsomusten vuorovaikutuksessa, Emma Kurenlahti	19
Hyvä tarkoitus ei pyhitä keinoja, Petra Laiti	23
Islamin uskonnon hyödyntäminen Suomen Somalia- verkoston kehitysyhteistyöhankkeissa, Johanna Syrén	26
Sitaatteja eri katsomusten näkökulmista	32
Kokemuksia WWF:n kansainvälisestä kasvatusverkostosta, Hanna Seimola	34
Muistilista menestyksekkäisiin kohtaamisiin, Iina Santamäki	38
Ilmastokasvatuksesta ja antirasismista, Liban Sheikh	41
Kokemuksia monikulttuuristen ryhmien ohjaamisesta, Milla Tuormaa	45
Dialogisia harjoituksia	48
Lähdeluettelot	50

Kulttuuri- ja katsomusdialogi ympäristökasvatuksessa -hanke

Tämä opas on tuotettu osana Kulttuuri- ja katsomusdialogi ympäristökasvatuksessa -hanketta. Hankkeen avulla tuettiin ympäristökasvattajien valmiuksia huomioida kulttuureihin, katsomuksiin ja uskontoihin sekä ympäristötunteisiin liittyviä kysymyksiä ympäristökasvatusta suunniteltaessa ja toteutettaessa.

Hankkeen teemoihin liittyvät näkökulmat koottiin tähän oppaaseen. Lisäksi järjestettiin webinaari, jonka materiaalit ovat saatavilla osoitteesta <https://dialogikasvatus.fi/material/kulttuuri-ja-katsomusdialogi-ymparistokasvatuksessa/>

Hankkeen toteuttivat Kulttuuri- ja uskontofoorumi FOKUS ry sekä Pääkaupunkiseudun Kierrätyskeskus. Hanketta rahoitti Keski-Suomen ELY-keskus Ympäristöministeriön ympäristökasvatusavustuksista.

Hankkeen tuottama tieto sekä hankkeen aikana heränneet kumppanuudet ja kehittämisideat syntyivät useiden eri tahojen ja ihmisten yhteistyöllä. Lämmin kiitos kaikille oppaaseen kirjoittaneille ja kokemuksiinsa jakaneille sekä hankkeen ohjausryhmän työskentelyä tukeneille asiantuntijoille!

Helsingissä 16.12.2020

Essi Aarnio-Linnanvuori

Pekka Iivonen

Emma Kurenlahti

Marja Laine

Leena Nukari

Panu Pihkala

Iina Santamäki

Johanna Sunikka

Johanna Syrén

Kulttuuri- ja katsomusdialogi

Dialogin ei tarvitse päättyä ratkaisuun. Yhtä arvokasta kuin ratkaisun löytäminen, on kuunnella ja kertoa uusia näkökulmia ja näin rikastuttaa keskustelua.

Dialogi tarkoittaa kunnioitettavaa vuoropuhelua. Toimi dialogitilanteessa empatiaa edistävästi ja luo luottamuksen ilmapiiriä sekä kunnioita toisen pyhää.

Dialogissa ei ole tarkoituksena "voittaa" tai saada toista osapuolta muuttamaan mieltään. Luovu ajatuksesta, että onnistunut dialogi tarkoittaisi kaikkien osallistujien kääntymistä hyväksi kokemasi asian kannattajiksi.

Tunnista etuoikeutesi ja luo tila, joka pyrkii mahdollisimman tasa-vertaiseen kohtaamiseen.

Vuoropuhelussa jokainen osapuoli sitoutuu kuuntelemaan. Toimi sen edistämiseksi, että jokainen tulee kuulluksi.

Joskus käydyn dialogin arvo huomataan vasta jälkikäteen: malta siis odottaa ja anna aikaa.

Kulttuurit, katsomukset ja uskonnot eivät ole yhdenmukaisia, muuttumattomia oppeja vaan osa itseymmärrystämme, elämysmaailmaamme ja käyttäytymistämme.

Kulttuurit, katsomukset ja uskonnot ovat sisäisesti moninaisia. Muista, että eri taustojen edustajien näkemykset yhteiskunnallisista ja eettisistä kysymyksistä voivat olla lähempänä toisiaan kuin jonkin tietyn ryhmän sisäiset näkökulmat. Eri ryhmien sisäinen dialogi onkin yhtä tärkeää kuin eri ryhmien välinen dialogi.

Jos dialogi takkuaa, saat apua täältä:
www.eratauko.fi

Lisätietoa uskonto- ja katsomusdialogista: www.dialogikasvatus.fi/
yhteisymmärrysviikko/
uskonto-ja-katsomusdialogi/

Kulttuuri- ja katsomustietoinen kohtaaminen ympäristökasvatuksessa

Marja Laine, Kulttuuri- ja uskontofoorumi FOKUS ry

Marja Laine on kulttuurisesti kestävän kasvatuksen tutkija, joka on erikoistunut lasten ja nuorten kulttuuri-identiteettiprosessia tukevan toiminnan kehittämiseen. Hän työskentelee Kulttuuri- ja uskontofoorumi FOKUS ry:n toiminnanjohtajana.

Ympäristökasvatuksella pyritään vaikuttamaan ihmisiin, jotta kykenisimme tekemään ympäristön kannalta järkeviä ja perusteltuja valintoja. Sen avulla pyritään kehittämään toimintatapojamme yhä kestävimiksi. Tämän lisäksi ympäristökasvatus motivoi meitä toimimaan ja osallistumaan aktiivisesti ympäristön hyväksi. Mitään näistä tavoitteista ei kuitenkaan saavuteta, jos kasvatuksen kohteena olevan henkilön kohtaamisessa epäonnistutaan. Kulttuuri- ja katsomustietoisuus on yksi näkökulma tuloksellisen ympäristökasvatuksen toteuttamiseen.

Kulttuuri- ja katsomusdialogi on keino toteuttaa tuloksellista ja motivaatiota ylläpitävää ympäristökasvatusta. Jotta voimme olla dialogissa, tulee meidän kuitenkin huomioida tiettyjä seikkoja, jotka auttavat meitä ymmärtämään kulttuuri- ja katsomustietoisuuden merkityksen. Avaan näitä seikkoja ”rekognitio” ja ”inklusiivisuus” käsitteiden avulla.

Oikeudenmukainen ympäristökasvatus nostaa esiin etuoikeutemme

Rekognitio eli toisen tunnustaminen on keskeinen oikeudenmukaisuuden ulottuvuus moninaisissa ja kansainvälisissä yhteisöissä. Tämän näkökulman avulla halutaan nostaa esiin erityisesti ”toisen” oikeuksien tunnustamisen sekä etuoikeuksien näkymättömyys eli kyvyttömyytemme tunnistaa olevamme etuoikeutettuja suhteessa ”toiseen”. Tämä kyvyttömyys voi aiheuttaa esimerkiksi väärintulkintoja vähemmistöjen osallistumattomuudesta tai puutteellisesta aktiivisuudesta ympäristökasvatuksessa tai ympäristöprojekteissa.

On liian suoraviivaista ajatella, että hyvin perusteltu, tieteelliseen tutkimukseen perustuva tieto on helposti vastaanotettavissa. Tämä johtuu esimerkiksi tunnereaktioistamme, kuten Panu Pihkala osoittaa tässä julkaisussa.

Voimme tahtomattamme nostattaa vastareaktion ympäristökasvatuksen välittämää tietoa kohtaan, jos emme huomioi kohdeyleisömmen tarpeita. Tieto ei tavoita maaliaan, jos se välitetään siten, ettei kasvatuksen kohteella ole oman elämäkokemuksensa tai perinteensä näkökulmasta mahdollisuutta vastaanottaa tietoa tai toimia tiedon käytäntöön laittamisen edellyttämällä tavalla. Tästä hyvä esimerkki on lähiruokaan liittyvät kehittämistoimet.

Lähiuokakeskustelu on yksi konkreettinen esimerkki etuoikeuksien näkymättömyydestä. Keskustelua liittyen lähiruokaan on käynyt lähinnä valkoinen keski- ja yläluokka ja se on keskittynyt ekologiseen kestävyYTEEN sekä pienyritysten, terveyden ja ravitsevuuden näkökulmiin. Toisen tunnustamisen haasteellisuus näkyy siinä, että lähiruokaa koskevasta keskustelusta on puuttunut selkeä tietoisuus valtaväestöön kuulumattomien, maahanmuuttajien ja pienituloisten mahdollisuuksista vaikuttaa terveellisen ja kulttuurisesti soveliaan ruoan tuottamiseen, sen saatavilla olemiseen ja käyttämiseen ravinnoksi. Lisäksi on huomattu, että lähiruokatoiminta voi synnyttää ulkopuolelle sulkevaa, protektiivista ja homogeenisyyttä vaativaa paikallisuutta. Käytännössä tämä tarkoittaa sitä, että positiiviseksi ajateltu toiminta sisältää ”sokeita pisteitä” sen suhteen kuka aidosti voi tulla toimintaan mukaan. Toiminnassa tulisikin huomioida esimerkiksi se, ketkä kaikki ovat päässeet suunnittelemaan toimintaa, luomaan toimintamalleja ja vaikkapa osallistumaan jakopaikojen ja tuotteiden valintaan. Ketkä ovat päässeet mukaan suunnittelemaan ja toteuttamaan sinun ympäristöhankettasi?

Kulttuuri- ja katsomusdialogin näkökulmasta onkin tärkeää nostaa lähiruokadiskurssiin, sekä laajemmin kaikkeen ympäristökasvatusta koskevaan keskusteluun, kaikki sellaiset näkökulmat, jotka edistävät kaikkien eri ryhmien osallisuutta sekä suunniteltaessa, toteutettaessa että arvioitaessa kehittämishankkeita ja ympäristökasvatusta. Tällainen **inklusiivisuuden** asenne toimii paremmin kuin yleisemmin käytetty moninaisuuden ihanne. Inklusiivisen asenteen avulla huomioidaan eri ryhmien kulttuuriset tarpeet ja mahdollisuudet osallisuuteen, ei siis vain esimerkiksi eri ryhmien näkymistä tai tiedonsaantia eri ryhmistä ja heidän tavoistaan.

Ympäristökasvattajan kokema:

”Vedin eläimiin liittyvää opastusta seurakunnalle ja välitin tarkasti kertomasta mitään evoluutiosta. Opastuksen jälkeen vasta kuulin, että evankelisluterilainen kirkko ei katso evoluutioteorian olevan ristiriidassa luomisuskon kanssa.”

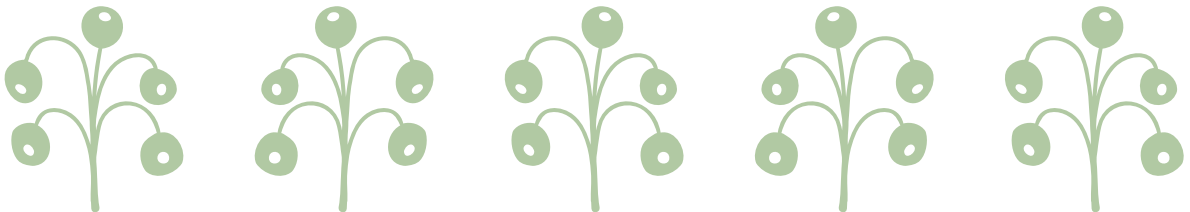

Osallisuutta ja motivaatiota kulttuuri- ja katsomusdialogin avulla

Koulutus- ja kehitystarpeiden näkökulmasta kulttuurisen inklusiivisuuden ja rekognition käsitteet täydentävät ympäristökasvatuksesta käytävää keskustelua huomioimaan kulttuurin ja katsomuksen merkityksen myös motivaation ja osallisuuden näkökulmista. Jos lapsi tai nuori ei koe olevansa hyväksytty tai jos hän ei koe tulevansa kuulluksi, esimerkiksi kulttuurisen tai katsomuksellisen taustansa vuoksi, voi hänen sitoutumisensa kestävään tulevaisuuteen tähtäävään kasvatukseen olla heikkoa.

Kulttuuri- ja katsomusdialogi on yhtä aikaa sekä äärimmäisen helppoa, että hyvin vaikeaa. Olen itse toiminut asiantuntijana kasvatuksen kentällä kulttuuriin ja katsomuksiin liittyvissä kysymyksissä koko työurani. Polkuni on ollut – ja tulee olemaan jatkossakin – onnistumisten ja epäonnistumisten vuorottelua. Olen joutunut kyseenalaistamaan hyvät aiheet useasti. Olen joutunut myöntämään, että rakentavaksi tarkoittamani lähestymistapa nähdään nykyään aivan eri valossa kuin vaikkapa viisi vuotta sitten. Siksi uskallankin kannustaa sinua hyväksymään etteivät hyvät tarkoitukset aina kanna hyvää lopputulosta. Tarkoitan tällä sitä, että vaikka ympäristökasvatus on lähtökohtaisesti hyvää ja oikein, ei se tarkoita etteikö sen metodeissa olisi kehitettävää. Kulttuureihin ja katsomuksiin liittyvät kysymykset voivat aluksi tuntua vierailta ja haastavilta. Lopulta kysymys on kuitenkin vain kohtaamisesta.

On myös syytä muistaa, että ympäristökasvatus, kuten kaikki muukin kasvatus, on aina vallankäyttöä: valta-asemassa oleva päättää mitä ja kuinka hän opettaa. Kulttuuri- ja katsomusdialogin näkökulmasta tällöin on huomiotava, etteivät ”toiset”, ”muut”, ”eri kulttuureiden edustajat” tai ”erilaiset uskonnot” ole mukana toiminnassa vain ympäristökasvatuksen kohteina, vaan aktiivisina osallistujina, suunnittelijoina ja asiantuntijoina.

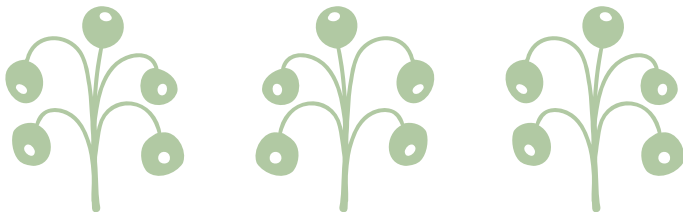

Kysy itseltäsi suunnitellessasi ympäristökasvatusta tai ympäristökasvatuksen kehittämishanketta:

- Kenellä on mahdollisuus vastaanottaa tämä tieto?
- Olenko huomionnut kohdeyleisöni moninaisuuden, entä intersektionaalisuuden?
- Onko suunnitteluprosessiin osallistunut henkilöitä, jotka edustavat kohderyhmää?
- Olenko altistanut itseni kritiikille ja kykenenkö vastaanottamaan sitä?
- Kenellä on lupa saada äänensä kuuluviin?
Kuka on jäänyt huomiotta?

Lue lisää maksuttomista verkkojulkaisuista:

- Laine, M. (2019). Kohti kulttuurisesti kestävää kasvatusta. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Laine, M. (toim.) (2013). Kestävä kasvatusta – kulttuuria etsimässä. Helsinki: Suomen Kulttuuriperintökasvatuksen seuran julkaisuja 6.

Kulttuuri- ja katsomusdialogin tärkeys ympäristökasvatukselle

Miten ottaa ihminen kokonaisvaltaisesti huomioon?

Panu Pihkala, Helsingin yliopisto

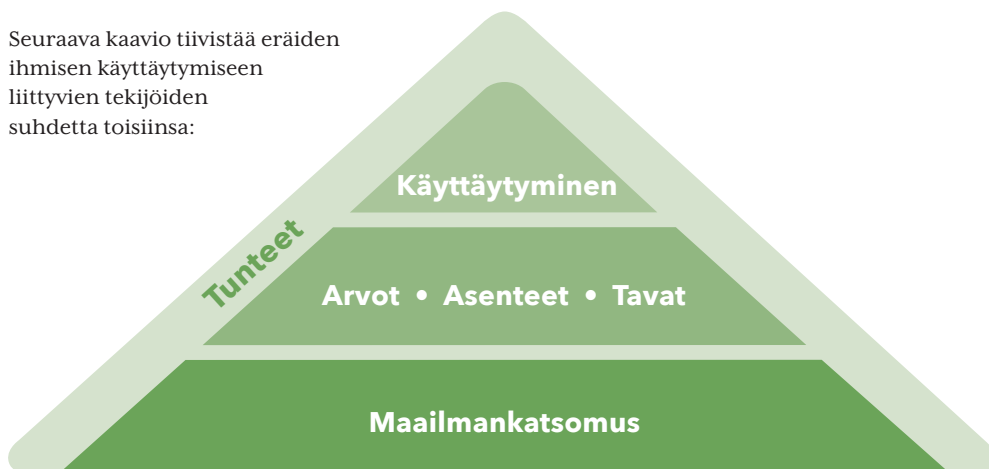
Ympäristöteologian dosentti Panu Pihkala on tarkastellut työssään etenkin ympäristötunteisiin, kasvatukseen ja uskontoihin liittyviä seikkoja. Hänet tunnetaan Suomessa keskeisenä ympäristöahdistuksen ilmiön tutkijana.

Ihmisillä on omat maailmankatsomuksensa, kulttuurinsa, ajattelutapansa ja tunteensa. Ne kaikki vaikuttavat olennaisesti ympäristökasvatustilanteisiin, mutta kaikkiin niihin ei aina ole kiinnitetty paljoo huomiota: luonnontieteelliset seikat ovat ymmärrettävästi olleet keskiössä. Tämä artikkeli käsittelee kulttuuri- ja katsomustietoisuuden tärkeyttä ympäristökasvatukselle 2020-luvun haasteiden valossa.

Maailmankatsomus vaikuttaa monin tavoin

Ensi alkuun aihepiiri voi tuntua kaukaiselta. Eikö ympäristökasvatuksessa ole paljon olennaisempaa itse luonto ja ihmisen toiminta? Kulttuuri ja maailmankatsomus ovat kuitenkin tekijöitä, jotka vaikuttavat syvällisesti ihmisen toimintatapoihin. Tietoisuus niiden vaikutuksista auttaa kehittämään tuloksisempaa kestävästä kehityksen kasvatusta.

Seuraava kaavio tiivistää eräiden ihmisen käyttäytymiseen liittyvien tekijöiden suhdetta toisiinsa:

Maailmankatsomus on siis eräänlainen juuritaso, taustavoima, joka vaikuttaa pinnalla oleviin asioihin monin tavoin. Maailmankatsomuksia on monenlaisia ja jotkut muodot niistä ohjaavat voimakkaammin ihmisten käyttäytymistä kuin toiset. Tässä oppaassa ja artikkelissa ei ole mielekästä keskustella kaikista erilaisista katsomusten, uskontojen ja kulttuurien muodoista, mutta on olennaista huomata, että erilaiset katsomukset, katsomusyhteisöt ja kulttuurit vaikuttavat merkittävästi ympäristökysymyksiin (Cantell, Aarnio-Linnanvuori & Tani 2020, 92–93, 103–105; Taylor 2005). Selkeämmin määritellyjä maailmankatsomuksia kutsutaan uskonnoiksi, mutta on olemassa myös sellaisia maailmankatsomuksia, joiden olemassaoloa ihmiset eivät itse tietoisesti huomaa. Esimerkiksi tiedeperustainen ja agnostinen maailmankatsomus on yleinen nykymaailmassa, vaikka sitä ei aina sanoiteta katsomukseksi. Kulttuuri-sanaa voidaan vuorostaan käyttää esimerkiksi tietyn maan tai yhteisön toimintatavoista sekä perinteistä. Eräissä kulttuureissa, kuten alkuperäiskansoilla, uskonto ja kulttuuri ovat syvästi yhteenkietoutuneita.

Kulttuuri- ja katsomusdialogissa tapahtuu kahdenlaisia kohtaamisia. Yhtäältä on kyse selvästi määriteltujen kulttuurien ja/tai katsomusten välisestä dialogista. Tällaista on vaikkapa hindulaisen ja kristillisen katsomuksen edustajien välinen vuoropuhelu ympäristöasioista, tai suomalaisen ja mozambikilaisen kulttuurin kohtaaminen ympäristöhankkeissa. Toisaalta kulttuuri- ja katsomusdialogi liittyy myös sellaisten ”kulttuurien” ja ”katsomusten” kohtaamisiin, joita ei aina jäsennetä katsomuksiksi. Ympäristöasioihinkin liittyy syviä, katsomuksellisia näkemyksiä, joissa on eroja. Esimerkiksi ympäristöliikkeen valtavirralla on omat keskimääräiset katsomukselliset näkemyksensä. On myös erilaisia ympäristökulttuureja, eli toimimisen ja ajattelemisen kollektiivisia tapoja. Kulttuuri- ja katsomusdialogin tarkastelu voi helpottaa ylipäättään ihmisten välisten eroavaisuuksien ymmärtämistä ympäristöasioiden suhteen.

Yhteistyö ja merkityksellisyys

Kulttuuri- ja katsomusdialogi voi auttaa ympäristökasvatusta monenlaisten tavoitteiden toteutumisessa. Kuten Marja Laine tuo esiin tämän oppaan alussa, sekä oikeudenmukaisuus että tehokkuus vaativat kulttuurillisesti kestävää otetta ympäristökasvatukseen. Käytännön tasolla ympäristöongelmat (ja ekososiaaliset ongelmat) ovat niin haastavia, että niiden lievittäminen tai ratkominen vaativat erilaisten ihmisten yhteistyötä. Tämä ei onnistu ilman herkkyyttä kulttuurien ja katsomusten erilaisuudelle. Tarvitaan myös myötätunnon kasvattamista, josta Emma Kurenlahti kirjoittaa tässä oppaassa.

Viime vuosina on puhuttu kasvavassa määrin ympäristöahdistuksesta ja ilmastoahdistuksesta. Laajemmin määriteltynä kyse on ympäristökysymysten psykologisista ja psykososiaalisista ulottuvuuksista. Niiden huomioon

ottamista tarvitaan, jotta viestit voivat mennä perille ja jotta ihmiset voivat säilyttää riittävästi psyykkisiä voimavaroja. Kulttuuri- ja katsomusdialogi liittyy monin tavoin tähän aihepiiriin. Yhtäältä katsomukset ja kulttuurit ovat paraati-esimerkkejä psykososiaalisista järjestelmistä. Lisäksi katsomuksellisuus tarjoaa resursseja syvien eksistentiaalisten teemojen käsittelyyn.

Jotta ihmiset jaksavat toimia ympäristön hyväksi, tarvitaan sekä osallistavaa toimintaa että syvien tunteiden kohtaamista. Myöhemmin tässä oppaassa palaan eri tunteiden huomioimiseen. Keskeinen ympäristökasvatuksen tutkija, joka on tarkastellut merkityksellisyden säilymistä, on ruotsalainen psykologi Maria Ojala. Hän on useiden artikkeleidensa kautta esittänyt vaikutusvaltaisen mallin tunteiden, toiminnan ja merkityksellisyden yhdistämisestä. Ojala on keskittynyt ilmastokasvatukseen. Ongelmanratkaisu ja osallistava toiminta auttavat suuresti, mutta etenkin niin kutsuttujen viheliäisten ongelmien (wicked problems) kohdalla tarvitaan myös tunteiden käsittelyä, jotteivät ihmiset uuvu.

Ympäristökasvattajan kokemaa:

”Yksi surkeimmista kokemuksistani kouluvierailuista tapahtui ihan ”normaalissa koulussa”. Koulun rehtori oli kutsunut minut pitämään ala-asteelle aamunavausta ympäristöaiheesta. Kun saavuin paikalle, minut kyllä opastettiin oikeaan paikkaan, mutta rehtori ei itse ollut paikalla, eikä kukaan muukaan ottanut vastuuta siitä, että saisin mikrofonit sekä esityslaitteet toimimaan. Luokat kyllä tulivat paikalle, mutta sähköyksessä meni lopulta pitkään, enkä lopulta pystynyt vetämään esitystä kuten olin suunnitellut. Sovelsin tilanteessa sen minkä pystyin. Lisäksi tilaisuuden jälkeen opettajanhuoneessa sain kuulla moitteita siitä, ettei esitykseni sopinut olleenkaan kyseisen opettajan luokalle ja muutenkin on kiire. Tulin siihen johtopäätökseen, että koulussa koettiin minun vierailuni jotenkin ylhäältä määräytyksi ja he eivät olleet tästä syystä ollenkaan vastaanottavaisia koko asialle.”

Ojala ammentaa sellaisista psykologisista coping-teorioista (pärjäämisen ja hallinnan teorit), joissa korostetaan elämän merkityksellisyyden tunnon säilyttämistä (meaning-focused coping). Pohjimmiltaan elämän merkityksellisyys, tai jopa elämän tarkoituksen mahdollinen kokeminen, on maailmankatsomuksellisen tason asia. Katsomusyhteisöt usein onnistuvat tukemaan jäseniään merkityksellisyyden ylläpitämisessä, ja ympäristöasioihin liittyvässä katsomusdialogissa voidaan keskustella niistä eri tavoista, millä tämä voi olla mahdollista. Joku löytää merkityksellisyyden luonnon kiertokulun jatkumisesta, joku toinen vuorostaan yhteisen toiminnan merkityksellisyydestä.

Toivo ja resilienssi

Yksi keskeinen avainsana kasvatuksessa on toivo. Se nivoutuu monin tavoin yhteen merkityksellisyyden kanssa. Erilaisista toivonäkemyksistä on tarjolla tuoretta suomalaista tietokirjallisuutta (Pihkala 2017; Saarinen 2020; Värri 2018). Toivoon liittyy toiveita eli haluja sekä odotuksia tulevaisuuden suhteen. Toivoon sisältyy kuitenkin myös syvä elinvoimaan ja merkityksellisyyteen liittyvä ulottuvuus. Toivossa on kyse siitä, että on syy elää ja jaksaa. Tämä on tarkkaan ottaen eri asia kuin optimismi, sillä toivoa voi harjoittaa, vaikkei olekaan varma lopullisesta onnistumisesta. Tällaista ”realistisen toivon” näkemystä on kuuluisalla tavalla sanoittanut Vaclav Havel: ”Toivo ei ole varmuutta siitä, että jokin asia onnistuu, vaan vakuuttuneisuutta siitä, että asioilla on merkitystä riippumatta siitä, miten käy.” (Suom. Pihkala, teoksessa Pihkala 2017.) On kuitenkin tärkeää huomata, että optimismi-sanaa käytetään myös elämänmyönteisyyden merkityksessä. Siinä muodossa ”optimismi” liittyy myös realistiseen toivoon.

Sekä ilmastoaktivisti Greta Thunberg, että professori Risto Saarinen ovat viime aikoina nostaneet esiin keskenään samankaltaisen toivo-teeman: toivo tulee eettisesti ansaita osallistumalla tekoihin, jotka toteuttavat sitä. Saarinen ammentaa tässä filosofi Immanuel Kantin näkemyksistä. Ympäristökasvatuksen tutkimuksessa etenkin Maria Ojala (2012) on tutkinut erilaisten toivokäsitteiden yhtymäkohtia erilaisiin käyttäytymistapoihin. Toiveajattelu eli perusteton toivominen oli yhteydessä passiivisempaan ympäristötoimintaan, kun taas rakentava toivo (constructive hope) oli yhteydessä aktiivisempaan toimintaan. Toiminta ja (perusteltu) toivo siis ruokkivat toisiaan. Jos ihminen vain jää paikalleen toivoilemaan, ei tilanne ole kestävä planeetan tai yhteisöllisen hyvinvoinnin kannalta.

Toivon ja merkityksellisyyden ylläpitäminen vaatii käytännössä resilienssiä. Termi tarkoittaa kykyä säilyttää riittävä toimintakyky muutosten keskellä (Poijula 2018). Resilienssistä voidaan erottaa omaksi ulottuvuudekseen emotionaalinen resilienssi eli tunnetaitojen osuus. Psykologit ovat viime vuosina tarkastelleet emotionaalisen resilienssin kehittämistä ympäristökriisin ja etenkin ilmastokriisin suhteen (Davenport 2017; Doppelt 2016). Tällä tarkoitetaan sitä, että tarvitaan tunnetaitoja, jotta ihmiset selviävät vaikeiden muutosten aiheuttamista tunteista. Tunnetaidot liittyvät yhtä lailla myös iloihin ja voimaantumisiin tunteisiin: esimerkiksi kyky kokea surua on yhteydessä kykyyn kokea iloa. Ympäristötoiminnassa on vaikea jaksaa, jos kyky kokea iloa ja voimaantumista katoaa liian pitkäksi aikaa.

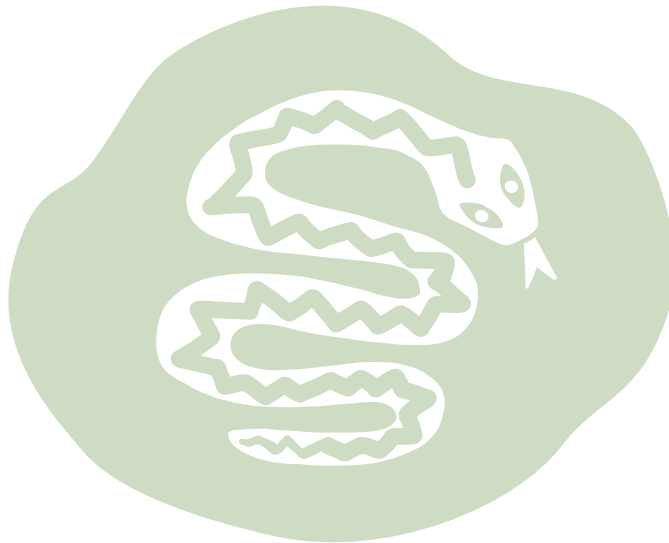
Resilienssistä voidaan erottaa vielä syvemmän tason eksistentiaalinen resilienssi eli taito selvitä riittävällä tavalla elämän peruskysymyksiin liittyvistä tuntemuksista (Pihkala 2019, 28, 235, 245-7). Tällaisia peruskysymyksiä ovat juuri elämän merkityksellisyyden tai merkityksettömyyden kokemus, yksilön suhde maailmankaikkeuteen, syyllisyyskysymykset ja rajallisuuden sekä kuolevaisuuden kohtaaminen. Tällaiset kysymykset ovat katsomusyhteisöjen ja etenkin uskontojen ikäikaista aluetta. Dialogi erilaisten kulttuurien ja katsomusten välillä voi auttaa keskustelemaan myös ympäristöasioihin liittyvistä eksistentiaalisista kysymyksistä. Joissain yhteyksissä näitä voidaan tarkastella myös hengellisinä kysymyksinä tai spirituaalisina kysymyksinä.

Ympäristökysymyksiin liittyvässä kulttuuri- ja katsomusdialogissa voidaan tarkastella erilaisia tapoja kohdata (tai paeta) eksistentiaalisia kysymyksiä sekä niiden emotionaalisia ulottuvuuksia. Parhaimmillaan eri katsomusten edustajat – sekä uskonnolliset että sekulaarit – voivat oppia toisiltaan (Toh & Cawagas 2010; Hitzhusen 2012; Palmer 1998). Toivon ja merkityksellisyyden ylläpitäminen piirtyy yhteiseksi haasteeksi kaikille kulttuureille ja katsomuksille.

Koronavirus-kriisi

Vuonna 2020 puhjennut koronavirus-kriisi luo omat piirteensä ympäristökasvatukseen sekä katsomus- ja kulttuuridialogiin. Useimmille ihmisille pandemia on nyt ollut keskeinen eksistentiaalisten kysymysten ja ahdistuksen aiheuttaja. Samaan aikaan monet tuskastelevat tai pohtivat sitä, miten ympäristöasioiden suhteen käy, kun kaikki huomio menee pandemiaan ja sen seurauksiin.

Katsomusyhteisöt, kuten erilaiset uskonnolliset yhteisöt, ovat perinteisesti olleet merkittävässä roolissa katastrofien suhteen. Ne ovat tarjonneet yhteisöllisyyttä, keskusteluapua ja aivan konkreettista apua. Tätä on tapahtunut myös ympäristökatastrofien yhteydessä (*Ramsay & Mandersin 2011; Eriksen 2019*). Myös koronavirus-kriisissä uskonnolliset yhteisöt ovat organisoineet toimintaa. Koska aikamme kriiseissä on pohjimmiltaan kyse yhteen nivoutuvista systeemisistä kriiseistä, on tärkeää käsitellä sekä ekologisia että sosiaalisia teemoja ympäristökasvatuksessa ja dialogeissa. Mitä erilaisten katsomusten ja kulttuurien edustajat voisivat oppia toisiltaan sen suhteen, miten toisista pidetään huolta kriiseissä? Millaisia yhteistyön muotoja voisi avautua?

Dialogien voima

Dialogi on oppimisen paikka. Kunnioittava vuoropuhelu erilaisten ihmisten välillä auttaa ymmärtämään paremmin sekä toista että itseä. Usein ihminen tulee laajemmin tietoiseksi oman kulttuurinsa ja maailmankatsomuksensa piirteistä vasta silloin, kun saa niille heijastuspintoja. Yhtenäiskulttuurin sisällä olevat ihmiset eivät välttämättä hahmota maailmankäsityksensä erityispiirteitä, koska niille ei ole vertailukohtia.

Kunnioittava dialogi voi murtaa jähmeitä rajoja ryhmien välillä. Tästä on paljon kokemuksia ekumeenisissa (kirkkojenvälisissä) ja uskontojenvälisissä dialogeissa. Jos dialogi on toteutettu viisaasti ja jos osallistujat ovat siihen yhtään valmiita, ihmisissä oleva myötätunnon potentiaali aktivoituu. Osallistujat alkavat huomata, että meissä onkin enemmän yhteistä kuin aiemmin ajattelimme. (Ks. *Cantell ym. 2020, 100–102.*)

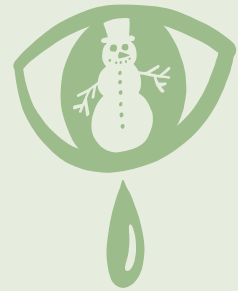
Myös ympäristökeskusteluissa on viime vuosina havahduttu entistä laajemmin dialogien voimaan. Niitä on sovellettu esimerkiksi metsäkeskusteluun, joka on Suomessa hyvin tunnepitoinen aihe. Eri osapuolten näkemuserot ovat hyvinkin uskonnollista kokoluokkaa: yhdet puhuvat avohakkuiden puolesta ja toiset pitävät metsää koskemattoman pyhänä. Dialogien tuloksena on usein ollut yllättävän suurta yhteisymmärryksen kasvua, vaikeivät kaikki ristiriidat tietenkään ole hälvenneet. Internetistä vapaasti saatavilla olevat Erätauko-dialogiohjeet auttavat käytännön dialogien järjestämisessä.

Pohdittavaksi kohtaamisten suhteen:

- Millaiset asiat ovat tälle ihmiselle / näille ihmisille erityisen tärkeitä
Millaisia heidän arvonsa ovat?
- Millainen henkilön maailmankatsomus on? Miten otan sen huomioon?
Miten voin oppia siitä itse lisää?
- Miten rekognitio eli hyväksyvä tunnustaminen (ks. *Marja Laineen teksti*)
voi toteutua tässä kyseisessä tilanteessa?
- Mitä kyseinen henkilö tai hänen yhteisönsä pitää pyhänä, luovuttamattoman arvokkaana? Miten niihin asioihin tulisi suhtautua ja miten ne otetaan huomioon ympäristökasvatuksen suhteen?
- Miten kyseisessä yhteisössä selvittään vaikeiden tunteiden ja eksistentiaalisten kysymysten suhteen? Voisinko minä tai yhteisöni oppia jotain näistä tavoista, etenkin ympäristötunteiden suhteen?
- Mitä kyseinen yhteisö voisi oppia lisää ympäristöasioista, entä minä itse?

Tunteet, ympäristökasvatus ja katsomusdialogi

Panu Pihkala

Ympäristökysymyksiin liittyy paljon erilaisia tunteita, mutta näistä tunteista ei kovinkaan usein ole oltu tietoisia. Vasta viime vuosina ympäristökasvatuksessa ja ympäristöfilosofiassa on alettu laajemmin tarkastella tunteiden keskeistä merkitystä. Tunteet vaikuttavat motivaatioon tai sen puutteeseen, yleiseen jaksamiseen ja hyvinvointiin. Tunteilla on merkitystä myös järjenkäytön kannalta: jos ihmisellä on tunnelukkoja, myös kognitiiviset kyvyt kärsivät. Seuraavaksi keskustelen neljästä merkittävästä ympäristötunteesta tai oikeastaan neljästä tunnetemasta. Kiinnitän erityishuomiota siihen, mitä näistä tunteista voitaisiin oppia katsomusdialogissa.

Suru

Ympäristömuutoksiin liittyy monia surun ja luopumisen tunteita. Näistä ei kuitenkaan ole paljoa puhuttu, sillä teollistuneissa yhteiskunnissa on ollut vaikeuksia käsitellä surua julkisesti. Suru on yksi aihepiiri, jossa kulttuuri- ja katsomusdialogi voi auttaa ympäristökasvatusta. Perinteiset uskonnolliset yhteisöt ovat keränneet pitkään tietotaitoa surun käsittelemisestä. Dialogissa tätä viisautta voidaan alkaa soveltaa ympäristökasvatukseen. Tämä ei tarkoita välttämättä hengellisyden harjoittamista, vaan esimerkiksi sururitualeja voidaan järjestää myös tunnustuksettomasti. Yksi esimerkki tästä on Kuopiossa talvella 2018 järjestetty muistohartaus vanhoille kaupunkipuulle (Snellmanipuisto), jotka pian kaadettaisiin. Toisaalta ympäristökasvattajat voivat antaa uskonnollisten yhteisöjen edustajille virikkeitä ympäristöteemojen huomiointiin kyseisten yhteisöjen elämässä ja rituaaleissa.

Syällisyys

Katsomusyhteisöt ovat paitsi surun, myös syällisyyden asiantuntijoita. Ne ovat ikaikaisesti toteuttaneet monenlaisia syällisyyden käsittelyn toimintamalleja ja rituaaleja. Parhaimmillaan kulttuuri- ja katsomusdialogissa voidaan oppia näistä syällisyyden käsittelymalleista ja soveltaa niitä ympäristökysymyksiin. Jo arkikieli tuo esiin yhteyksiä ympäristösyällisyyden ja uskonnollisten ilmiöiden välillä: esimerkiksi lentämisen ilmastopäästöjen kompensoinnista puhutaan yleisesti ”anekauppana” ja ihmisten erheistä ”ilmastosynteinä”. Epätarkkojen ilmaisujen sijaan olisi tärkeää päästä keskustelemaan rakentavista toimenpiteistä.

Sen sijaan, että ihmiset joko lamaantuisivat syyllisyyteen tai tekisivät pieniä hyvitystekoja ("anekauppaa"), olisi olennaista päästä käsittelemään syyllisyydentunteita siten, että tapahtuisi vapauttavaa voimaantumista. Tämä edellyttää yksilötekojen ja rakenteellisten ongelmien suhteen ymmärrystä. Kaikki voivat tehdä jotain, mutta kukaan ei voi tehdä kaikkea. On varottava sekä passiivisuutta että yksilötekojen ylikorostusta.

Suuttumus ja viha

Ympäristöongelmiin ja ilmastonmuutokseen liittyy paljon erilaisia suuttumuksen tunteita. Näitä on toistaiseksi tarkasteltu tutkimuksessakin turhan vähän, ja ympäristökasvatuksessa vielä vähemmän. Suuttumuksen tunteiden skaala on laaja: on turhautumista, ärtymystä, epäreiluuden tunnetta, vihaa ja jopa raivoa. Suuttumus on poliittisesti polttava tunne, jota pyritään hillitsemään ja joskus kasvattamaan erilaisten vallankäyttötapojen kautta. Pahimmillaan suuttumus johtaa vahingoittavaksi raivoksi toisia kohtaan, mutta pohjimmiltaan suuttumus on elämää palveleva ja rajoja asettava voima. Suuttumus nousee itselle tärkeiden asioiden puolustamishalusta. Laajemmat ihmisjoukot ovat viime aikoina löytäneet keinoja suuttumuksen kanavoimiselle ilmasto-mielenosoituksista: ihmiset pääsevät kehollisesti ilmaisemaan epäreiluuden tunnettaan ja toimimaan oikeudenmukaisuuden puolesta. Suuttumus ja viha ovat olleet monille katsomusyhteisöille vaikeita tunteita. Esimerkiksi kristinuskossa suuttumista on usein pidetty epäonnistumisena ja syntinä. Erilaiset rakentavat suuttumuksen kanavoivat ovat merkittävä aihe ympäristökasvatusdialogeille.

Ilo

On tärkeää muistaa, että ympäristötunteisiin kuuluu lukuisia voimauttavia tunteita. Näiden tunteiden nimeäminen voi auttaa niiden vahvistamisessa. Yhteenkuuluvuuden tunne voi ilmentyä sekä yhteistoiminnassa että koko elonkehän kanssa. Katsomusyhteisöillä on paljon viisaukirjallisuutta, jossa tarkastellaan ihmisen ja muun "luomakunnan" yhteenkuuluvuutta. Naturalistisissa ja sekulaareissa tulkinnoissa yhteenkuuluvuutta perustellaan biologisesti, mutta yhteistä eri näkemyksille on kunnioittavan hämmästelyn kokeminen (ihmettely, jopa lumous). Toiminta ympäristön ja oikeudenmukaisuuden puolesta voi tuoda helpotusta, iloa ja mielihyvää. Myötätunnon kasvattaminen sekä itseä että toisia kohtaan on tärkeää (ks. tämän oppaan toinen teksti). Erilaisten tunteiden kohtaaminen ja läpieläminen voi kasvattaa merkityksellisyden tunnetta ja elinvoimaisuuden tunnetta. Moni sanoittaa tällaisia tuntemuksia toivon liittyviksi. Kuten edellä on todettu, katsomusdialogissa on erityisiä mahdollisuuksia merkityksellisyyskysymysten tarkasteluun.

Toivoa ja toimintaa

Biologian ja maantieteen opettajien liitto (BMOL ry) on vuosina 2019–2020 toteuttanut Toivoa ja toimintaa -hanketta, jossa tarjotaan kasvattajille resursseja globaalikysymysten herättämien tunteiden käsittelemiseen.

Hankkeen internetsivuilta (www.toivoajatoimintaa.fi) löytyy paljon materiaaleja ja vinkkejä, joita voi soveltaa kulttuuri- ja katsomusdialogiin liittyvään ympäristökasvatukseen.

Materiaalit jakautuvat neljään pääosaan:

- Laaja artikkeli “Ilmastokasvatus ja tunteet” (Panu Pihkala)
- Tunnetehtäviä globaalikasvatukseen ja ympäristökasvatukseen
- Osallistavan toiminnan ideoita (Pinja Sipari)
- Blogi, jossa ajankohtaiskirjoituksia

Ympäristökasvattajan kokemaa:

”Olin kouluttamassa pienessä maalaiskunnassa varhaiskasvatuksen henkilökuntaa liittyen lasten ulkoilmatoimintaan ja luontosuhteen vahvistamiseen. Ajattelin pienessä kyläyhteisössä olevan loistavat puitteet lasten metsäretkeilyyn ja ympäristökasvatukseen. Kurssille osallistunut henkilökunta sai minut oivaltamaan, etteivät asiat olekaan niin yksinkertaisia. He kertoivat, että maaseudulla asuvat lapset eivät ole aina kovin tottuneita metsässä liikkujia. Perheet saattavat liikkua hyvin paljon autoilla ja ulkoilla vain kotipihoilla ja ohjatuissa harrastuksissa. Myös päiväkodin lähimetsä, oli päiväkodin pienemmille lapsille aivan liian kaukana ja matka metsään johti vilkkaasti liikennöidyn maantien vartta kulkien. En muista Helsingissä kohdanneeni koskaan vastaavaa ongelmaa. Julkisen liikenteen avulla pääsee aina metsään, jos ihan läheltä ei muuten löydy. Jouduimme henkilökunnan kanssa yhdessä pohtimaan metsää korvaavia kokemuksia lasten luontosuhteen vahvistamiseksi. Henkilöstö koki myös haastavana ympäristöystävällisen arvomaailman opettamisen lapsille. Autolla kulkeminen on maaseudulla välttämätöntä pitkien välimatkojen ja julkisen liikenneverkoston puuttuessa. Myös jätteiden lajittelun eteen täytyi usein nähdä enemmän vaivaa, sillä kierrätyspisteitä oli vähemmän kuin kaupungeissa. Ymmärsin, että ympäristökasvatukselle on maaseudulla yhtä suuri tarve kuin kaupungeissa, lähtökohdat ja mahdollisuudet toteuttaa ympäristökasvatusta ovat kuitenkin hieman erilaiset. Tämä on hyvä ottaa kasvatuksen toteutuksessa huomioon.”

Myötätunto moninaisten kulttuurien ja maailmankatsomusten vuorovaikutuksessa

Emma Kurenlahti, väitöskirjatutkija, Ympäristöjärjestö FEE Suomi

Emma Kurenlahti on kasvatustieteen väitöskirjatutkija Helsingin yliopistosta ja Ympäristökasvatusjärjestö FEE Suomen puheenjohtaja. Hänen erityisosaamisensa kohdistuu myötätunnon ja moraalien tarkasteluun kasvatuksen kontekstissa. Väitöskirjatutkimuksessaan Emma tarkastelee kasvatusyhteisöissä rakentuvia pahuuden määritelmiä ja sen vastustamisen käytäntöjä ympäristö- ja kestävyyskriisin aikakaudella.

Myötätuntoa kuvataan usein varsin positiivisessa valossa. Sitä on esimerkiksi pidetty demokraattisten yhteiskuntien ja maailmanlaajuisen kestävyuden edellytyksenä. Myötätunnon on myös todettu edistävän mm. onnellisuutta, lasten oppimista, ympäristövastuuta ja ihmisten kykyä toipua vastoinkäymisistä sekä stressistä. Julkisessa keskustelussa myötätuntoon liitetään vain harvoin sen synkempiä puolia, jotka liittyvät usein tapoihin kohdata erilaisuutta ja moninaisuutta yhteiskunnissa. Kulttuurien ja maailmankatsomusten kohtaamisen näkökulmasta tarkasteltuna myötätunto ei näyttäytykään yksiselitteisesti ainoastaan hyvää edistävänä yhteisöjen ja ihmisten ominaisuutena. Tästä syystä sen esiintymistä ja seurauksia on osattava tarkastella myös kriittisesti, jotta myötätunnon roolia voidaan tarkastella osana laajempaa ihmistoiminnan kestävyyttä.

Arkisissa keskusteluissa myötätunto sekoitetaan usein empatian käsitteeseen. Valtaosassa myötätuntotutkimuksia myötätunto on kuitenkin erotettu selkeästi omaksi moraalista toimintaa kuvaavaksi käsitteekseen. Näissä tutkimuksissa empatia on määritetty toisen asemaan asettumiseksi. Myötätunto on puolestaan määritelty toiminnaksi, joka toteutuu empatian välityksellä, kun toimija asettuu kärsivän toisen asemaan ja toimii tämän tulkinnan pohjalta toisen kärsimyksen lievittämiseksi. Täten empatian ei ole katsottu itsessään kuvastavan tulkitsijan arvoja ja moraalikäsitteitä, toisin kuin myötätunnon, jonka on katsottu perustuvan ihmisten ja yhteisöjen kulttuurisiin ja maailmankatsomuksellisiin käsityksiin oikeasta ja väärästä toiminnasta suhteessa toisiin ihmisiin ja muuhun ympäristöön.

Myötätunnon suuntautumiseen vaikuttavat monet maailmankatsomuksiin ja kulttuuriin liittyvät tekijät, kuten yhteisön normit, säännöt ja valtasuhteet. Tämän lisäksi myötätunnon suuntautumiseen vaikuttaa se, että sitä on helpompi ilmaista sellaisia toisia kohtaan, joissa koemme olevan samaistuttavia ominaisuuksia tai jos käsitämme näiden toisten hyvinvoinnin osaksi oman elämämme päämääriä. Esimerkiksi monien ympäristöaktivistien toimintaa ohjaa usein kokemus luonnon itseisarvosta ja täten myötätuntoinen toiminta kohdistuu luontoon ja saman arvoperustan jakaviin ihmisiin.

Näistä maailmankatsomuksellisista ja yhteisöllisistä lähtökohdista käsin määritetään myös sitä, kuka mielletään sellaiseksi myötätunnon kohteeksi, joka ansaitsee myötätuntonamme. Täten jyrkästi erilaista kulttuuria tai maailmankatsomusta edustavilta toimijoilta voidaan myös evätä myötätunto. Esimerkiksi ympäristöaktivistien näkökulmasta voidaan joissain tapauksissa kokea, että ympäristöä tuhoavien yhtiöiden tai poliittisten puolueiden toimijat eivät ansaitse myötätuntoa heidän tuottaessa kärsimystä niin ympäristölle kuin muille ihmisille. Tällöin kyseiset toimijat herättävät lähinnä vihan tunteita ja heidän julkisista epäonnistumisistaan ja kärsimyksistään voidaan jopa iloita, sillä he osallistuvat myötätunnon kohteena toimivien toisten tuhoamiseen. Äärimmillään vietyinä vastakkaisten näkemysten edustajat voidaan kokea sellaisina pahuu- den ilmentyminä, joiden olemassaolo on välttämätöntä eliminoida myötätunnon kohteen suojelemiseksi.

Myötätunnon tekee vaaralliseksi juuri se, että sen välityksellä eletään arvoja ja moraalikäsitteitä todeksi, perustuivat ne sitten millaiseen ihmis- käsitykseen ja maailmankatsomukseen tahansa. Tästä syystä toisten yhdenvertaisen ihmisyyden kieltävä myötätunto voi saada myös väkivaltaisia muotoja, jos tärkeänä pidetyn päämäärän tai kohteen suojelun katsotaan edellyttävän toisten ihmisten tuhoamista tai sivuuttamista. Tämä saattaa näyttäytyä esimerkiksi ääri liikkeiden toteuttamina väkivaltarikoksina tai esimerkiksi toista

Esimerkki myötätuntoharjoitteesta ympäristökasvatuksessa

Haasta itsesi havainnoimaan ja kirjaamaan ylös millaisissa tilanteissa ja ketä kohtaan toimit myötätuntoisesti. Ulottuuko myötätuntosi kaikkiin kasveihin, eläimiin ja ihmisiin? Mieti havaintojesi pohjalta voisitko ilmaista myötätuntoa jotain uutta eliötä tai ihmistä kohtaan, joka ei yleensä saa osakseen myötätuntoa. Kirjaa ylös millaisia tuntemuksia uusi myötätunnon kohde herättää ja pohdi, mikä yleensä rajoittaa myötätuntoasi arjessasi.

kansalaisuutta olevien ihmisten avuntarpeen ehdottomana sivuuttamisena oman maan kansalaisten hyvinvoinnin suojelemiseksi. Tästä näkökulmasta käsin voidaan todeta, että myötätunto ei ole itsessään aina hyvää ja kestävyttä edustavaa toimintaa, vaan se ainoastaan kuvastaa yhteisöjen ja ihmisten käsitteitä toisista toimijoista ja ympäröivästä todellisuudesta.

Jotta erilaisista kulttuurisista ja maailmankatsomuksellisista taustoista tulevien toimijoiden välille voidaan rakentaa dialogia, on myötätunnolla kuitenkin oma osansa yhteisen ymmärryksen löytämisessä. Toisiin kohdistuvaa myötätuntoa voidaan harjoitella ja tätä kautta laajentaa myötätunnon suuntautumista myös vastakkaisia näkemyksiä edustaviin toimijoihin. Tämän välityksellä voidaan päästä tarkastelemaan tilannetta myös vastakkaisesta näkökulmasta ottaen huomioon myös nämä erilaiset lähtökohdat vuorovaikutuksen pohjana. Joissain tapauksissa myötätunnon harjoittelu kuitenkin edellyttää muutosta omassa maailmankatsomuksessa ja luopumista aikaisemmista toiseen toimijaan kohdistuneista käsityksistä.

Ympäristökasvattajan kokemaa:

”Ollessani vielä nuori ympäristöalan opiskelija vuosia sitten, jouduin tilanteeseen, jossa minun piti emännöidä lomalla olevaa amerikkalaista sotilasta. Hän oli juuri ollut Irakissa sotatehtävissä ja itse olin jyrkästi koko sotaa vastaan. Koin tilanteen etukäteen hyvin hankalana ja pelkäsin miten voin ollenkaan tulla toimeen kyseisen henkilön kanssa. Kohtaaminen oli lopulta opettavainen kokemus. Keskustelimme paljon maailman parantamisesta, mutta emme ollenkaan sodasta. Ympäristöasiat olivat meille kummallekin tärkeitä. Jouduin toteamaan, että toinen selvästi pyrki tekemään elämässään hyvää, vaikka se tavoite olisikin sitten vienyt hänet sotaan asti, mitä itse en pystynyt ymmärtämään.”

Kyseinen muutostoiminta vaatii paljon yksilöltä ja tämän muutoksen tukeminen kasvatuksen ja opetuksen kontekstissa on äärimmäisen tärkeää. Samalla on kuitenkin myös muistettava se, että kasvatuksen kontekstissa ketään ei voi pakottaa tähän muutokseen ja myös myötätunnon ilmaisemiselle voi asettaa rajansa. On myös hyvä huomioida, että myötätuntoon perustuva dialogi ei kuitenkaan tarkoita sitä, että hyväksyy vastakkaisen osapuolen toiminnan vaan sitä, että pyrkii asettumaan toisen osapuolen näkökulmaan ja pyrkii tämän välityksellä muodostamaan ymmärrystä moninaisten maailmankatsomusten välille.

Käytännön kasvatustoiminnassa myötätunnon tukeminen voi tapahtua esimerkiksi toisen asemaan asettumista tukevien harjoitteiden ja pohdintojen välityksellä. On kuitenkin otettava huomioon, että myötätunto suuntautuu voimakkaasti yhteisön määrittämänä ilmiönä. Tämä tarkoittaa sitä, että muutoksen saavuttamiseksi kaikkien opetus- ja kasvatustalouden toimijoiden on tarkasteltava omia käytäntöjään, joilla tuetaan tai estetään eri näkökulmat huomioivan myötätuntokulttuurin rakentumista. Tällöin myötätunnon harjoittelu ei ole vaan oppilaan vaan koko kasvatus- ja opetusalan asia.

Hyvä tarkoitus ei pyhitä keinoja

Petra Laiti, Saamelaisaktivisti

Petra Laiti on 25-vuotias kauppatieteiden maisteri ja somevaikuttaja, jonka aktiivisuus on lähtenyt käyntiin Laitin vaikuttaessa suomalaisessa opiskelijaliikkeessä. Laiti on toiminut muun muassa Suomen saamelaisnuoret ry:n puheenjohtajana ja Suomen ylioppilaskuntien liiton varapuheenjohtajana. Tällä hetkellä Laiti työskentelee eduskunnassa poliittisena avustajana.

Mitä on vihreä kolonialismi? Kumpi on kestävä kehitystä: alkuperäiskansan luontaiselinkeino vai tuulivoimatuotot, jotka rakennetaan alkuperäiskansan kustannuksella? Miksi alkuperäiskansat jäävät jalkoihin silloinkin, kun tarkoitus on hyvä?

Kaikkialla maailmassa alkuperäiskansat elävät alueilla, joiden omistajuudesta ja hallinnasta kiistellään kunkin valtion kanssa. Koska alkuperäiskansojen kulttuurit perustuvat ensisijaisesti maankäyttöön pohjautuviin elinkeinoin, alkuperäiskansat ovat hyvin sidoksissa perinteisiin maihinsa. Perinteinen kuva alkuperäiskansojen maakonflikteista onkin se, että alkuperäiskansat puolustavat maitaan saastuttavilta hankkeilta, kuten öljyputkien vetämiseltä tai metsähakkuilta. Ilmastokriisi on ylivoimaisesti laajin alkuperäiskansojen kulttuurista uhkaavista ilmiöistä, sillä se koskee alkuperäiskansoja maailmanlaajuisesti. Ilmastokriisi on muuttanut tapaa, jolla alkuperäiskansojen perinteisiin maihin suhtaudutaan, mutta ilmastokriisin torjumiseen tähtäävät toimet eivät aina ole alkuperäiskansoille automaattisesti hyviä toimia. Tässä tekstissä esittelen lyhyesti kaksi esimerkkiä tällaisista toimista.

Ensimmäinen esimerkki on luonnonsuojelun ristiriitaisuus alkuperäiskansojen näkökulmasta. Kehittyneissä yhteiskunnissa tuntuu olevan varsin pinttynyt näkemys siitä, että luontoa suojellaan parhaiten silloin, kun se on mahdollisimman vähän tekemisissä ihmisen kanssa. Alkuperäiskansat eivät jaa tätä näkemystä sen takia, että alkuperäiskansojen elämä, kulttuuri, elinkeinot ja koko olemassaolo perustuvat siihen, että perinteisten maiden ja luonnon kanssa eletään tasapainossa.

Lähihistoriasta tunnetaan lukuisia tapauksia, jossa alkuperäiskansat ovat olleet painostuksen alaisina sekä heitä kolonisoivien valtioiden, että

paikallisten ympäristöjärjestöjen suunnalta. Esimerkiksi Amazonilla alkuperäiskansat ovat joutuneet kiistoihin alkuperäiskansojen käyttämiä maita koskien, joita hyväntekijöinä toimivat tahot ovat ostaneet eristääkseen maat kokonaan ihmisen käytöltä, tarkoituksena suojella maata. Toisaalta siitä ei ole kovin kauaa, kun Greenpeace pyysi virallisesti anteeksi inuiiteilta, sillä Greenpeacen kampanjoiden oli katsottu demonisoivan inuiittien perinteisiä elinkeinoja, kuten hylkeenpyyntiä. Alkuperäiskansojen ja perinteisen luonnon- ja eläinsuojelun suhde ei siis ole ongelmaton. Viime vuosien aikana käsitteet “green grabbing” tai “green colonialism” ovatkin kehittyneet tarkoittamaan ulkopuolisen tahon sekaantumista alkuperäiskansojen alueisiin esimerkiksi siten, että tarkoituksena on suojella perinteisten alueiden luonnonvaroja.

Toinen esimerkki liittyy myös vihreään kolonialismiin, mutta toisesta näkökulmasta. Käsitettä “vihreä kolonialismi” voidaan myös käyttää viitaten hankkeisiin, jossa alkuperäiskansojen maita käytetään uusiutuvasti, mutta täyttääkseen valtaväestön tarpeita, ei alkuperäiskansan. Ajankohtainen esimerkki löytyy Norjasta, jossa Euroopan yksi kunnianhimoisimmista tuuli-voimapuistoista rakennettiin saamelaisten maille tuhoten valtavasti poroille elintärkeitä laidunmaita. Alkuperäiskansa joutui väistymään uusiutuvan energian tieltä, herättäen runsaasti kysymyksiä siitä, miten uusiutuva sähköntuotanto muuttuikin eettisesti arveluttavaksi. Vaikka aina ei tietenkään ole kyse aivan niin dramaattisista asioista kuin maakaappauksista, alkuperäiskansojen ja ympäristöliikkeen historia ei ole aivan ongelmaton. Kun ympäristöliike on viimeisten vuosikymmenten aikana kehittynyt selkeästi ilmasto-likkeeksi, alkuperäiskansat ovat yhä edelleenkin marginalisoidussa asemassa. Koska tietämättömyys alkuperäiskansoista on niin syvään juurtunutta, sama tietämättömyys asuu myös liikkeissä, joiden periaatteessa tulisi suojella alkuperäiskansoja.

Alkuperäiskansat ovat siis hankalassa tilanteessa. Yhtäältä ilmastokriisin torjuminen on alkuperäiskansojen selviytymisen kannalta elintärkeä kysymys. Toisaalta ilmastoliike ei välttämättä ole sen helpompi kanava saada ääntään kuuluviin, koska yhteiskunnalliset lähtökohdat eivät anna alkuperäiskansoille tarvitsemaansa tilaa. Pahimmillaan vihreä kolonialismi voi olla hyvinkin kierolla tavalla syyllistävää toimintaa, sillä monesti suojeluun tai kestäväan kehitykseen tähtäävien hankkeiden tarkoitus on hyvä. Kun eri lähtökohdista toimiva taho uskoo itse olevansa hyvällä asialla, alkuperäiskansojen vastustus voi näyttäytyä käsittämättömältä.

Kyse ei ole kuitenkaan siitä, että alkuperäiskansat vastustaisivat ilmastotoimia tai luonnonsuojelua. Kyse on siitä, että jos alkuperäiskansoja ei oteta

mukaan päätöksentekoon, ilmastotoimet ja luonnonsuojelu saattavat toimia kolonialismin ja sortotoimien jatkeena. Erityisen vaaralliseksi tämä muuttuikin juuri silloin, kun alkuperäiskansoja haittaavien toimien takana ovat ”hyvät tarkoitukset” – sokea luotto oikeassa olemiseen voi johtaa alkuperäiskansojen protestien sivuuttamiseen täysin.

Näiden ilmiöiden tulisi herätellä meitä kaikkia pohtimaan sitä, että tilanteesta riippumatta alkuperäiskansoille voi käydä huonosti, ellei alkuperäiskansoja päästetä osaksi päätöksentekoa heitä koskevissa asioissa. Siksi onkin ehdottoman tärkeää, että tietoisuutta alkuperäiskansoista kasvatettaisiin kaikilla yhteiskunnan aloilla. On olennaista ymmärtää, että kuka tahansa voi tehdä asiassa virheen, mutta että ei ole myöhäistä ryhtyä niitä korjaamaan.

Ympäristökasvattajan kokemaa:

”Työskentelin Madagaskarilla hankkeessa, jossa pyrittiin suojelemaan sademetsiä ihmisten elinkeinoja parantamalla. Olimme kiertäneet tulkin kanssa useita päiviä syrjäisissä kylissä ja haastatelleet ihmisiä heidän elinkeinoistaan. Kaikki suhtautuivat erittäin positiivisesti metsän suojeluun. Oli kuitenkin riipaisevaa nähdä, kuinka köyhissä oloissa he asuivat. Ihmisillä oli perinteisesti ollut tapana harjoittaa kaskiviljelyä mutta metsän suojelemisen myötä siitä oli tullut laitonta ja rangaistavaa. Tästä huolimatta osa kyläläisistä kaskesi metsän reunoja, koska heillä oli perheet ruokittavina ja vaihtoehtoja ei ollut. Tuntui hurjan epärealistiselta, että jostain kaukaa tieteilijät, poliitikot ja biologit laativat sellaisia sääntöjä, että metsiä pitää suojella, vaikka se oli näiden ihmisten koti ja takapiha. Olin ehdottomasti sitä mieltä, että metsiä piti suojella niiden harvinaisten lajien suojelemiseksi. Niistä riippuvaisille ihmisille olisi kuitenkin keksittävä jotain muuta elinkeinoa kaskeamisen tilalle, muuten heillä ei olisi vaihtoehtoja ja suojelupyrkimyksissä ei onnistuttaisi. Mietin myös, että vaikkei suojele Suomessakaan ole helppoa, niin sosiaaliturvan ansiosta täällä lapset eivät kuitenkaan kärsi nälästä, vaikka niin tekisimmekin.”

Islamin uskonnon hyödyntäminen Suomen Somalia-verkoston kehitysyhteistyöhankkeissa

Johanna Syrén, Suomen Somalia-verkoston varapuheenjohtaja

Johanna Syrén on Suomen Somalia-verkoston hallituksen pitkäaikainen jäsen ja tämänhetkinen varapuheenjohtaja, kasvattaja, opettaja, aktivisti ja äiti, jolle artikkelin perspektiivin lisäksi ympäristökasvatuksessa painottuu lähiympäristön tarkastelu 2-vuotiaan taaperon perspektiivistä.

Suomen Somalia-verkosto

Suomen Somalia-verkosto on Somalian ja Afrikan sarven aatteellisesti, poliittisesti ja uskonnollisesti sitoutumaton kehitysyhteistyön kattojärjestö. Se on perustettu vuonna 2004 ja sillä on 33 jäsenjärjestöä. Somalia-verkosto tekee kehitysyhteistyötä yhdessä sen jäsenjärjestöjen kanssa. Kehitysyhteistyön ohella Somalia-verkostolla on hankkeita myös Suomessa. Niillä se pyrkii vahvistamaan esimerkiksi maahanmuuttajataustaisten nuorten osallistumis- ja vaikuttamismahdollisuuksia ja lisäämään etenkin kantasuomalaisten tietoisuutta Somaliasta.

Tällä hetkellä Suomen Somalia-verkosto koordinoi kolmea Ulkoministeriön rahoituksella toimivaa kehitysyhteistyöhanketta Somaliassa. Rahoituspäätös neljännestä hankkeesta on myös saatu ja se on alkamassa vuoden 2021 alusta. Hankkeista Sahansaho ja Ramaad ovat ympäristöhankkeita. Hiil Hooyo keskittyy puolestaan äitiysterveyden parantamiseen, ja ensi vuonna alkava Rajo nuorten työllistymisen edistämiseen. Hankkeet toimivat yhteensä 12 paikkakunnalla Somaliassa. Kutakin hanketta on toteuttamassa kolme järjestöä Suomesta ja kolme Somaliasta. Hiil Hooyo- ja Rajo-hankkeissa yhteistyökumppaneina on suomalaisia ja somalialaisia korkeakouluja sekä suomalainen asiantuntijajärjestö Vammaiskumppanuus. Ympäristöhankkeiden yhteistyökumppanina toimii Helsingin yliopiston alaisuudessa toimiva Viikin tropiikki-instituutti (VITRI).

Sahansaho ja Ramaad - Suomen Somalia-verkoston ympäristöhankkeet

Somalia-verkoston ympäristöhankkeista Sahansaho on ollut käynnissä vuodesta 2012. Se toimii Somaliassa Adadossa, Buuhoodlessa ja Galkayossa. Ramaad-ympäristöhanke alkoi vuonna 2014 ja sitä toteutetaan puolestaan El-Adessa, Afmadowssa ja Gurielissa. Kummassakin näistä tavoitteena on torjua erityisesti metsäkatoa ja siten aavikoitumista, jotka haittaavat satojen tuhansien tai jopa miljoonien somalialaisten päivittäistä elämää. Aavikoituminen ja kuivuus ovat tehneet perinteisten elinkeinojen harjoittamisesta paikoin mahdotonta ja näin lisänneet työttömyyttä ja köyhyyttä sekä ruokaturvan puutetta. Osa ihmisistä on joutunut etsimään uusia elinkeinoja itsensä ja perheensä elättääkseen. Moni on joutunut turvautumaan juuri puiden kaatamiseen ja puuhiilen myymiseen, joista kumpikin puolestaan lisää metsäkatoa ja aavikoitumista.

Somalia-verkoston ympäristöhankkeissa haasteisiin on pyritty vastaamaan lisäämällä esimerkiksi ihmisten ympäristötietoisuutta, vahvistamalla alueellisen ympäristöhallinnon kehittämistä sekä mahdollistamalla puulajikkeiden testaamista ja käyttöönottoa. Kummassakin hankkeessa on perustettu ympäristökeskuksia, joissa kasvatetaan puiden taimia ja tuotetaan puiden siemeniä. Lisäksi ympäristökeskukset tuottavat koulutuksia ja järjestävät kouluvierailuja, joiden kautta välitetään tietoa ympäristön suojelemisen merkityksestä.

Islamin uskonnon hyödyntäminen Suomen Somalia-verkoston ympäristöhankkeissa

Aavikoitumisen ja metsäkadon torjumisen kannalta paikallisten yhteisöjen sitoutuminen ympäristönsuojeluun on välttämätöntä. Tämä edellyttää nimenomaan tiedon lisäämistä erilaisista ympäristökysymyksistä. Koska Somalian valtauskonto on islam (arviolta 99% maan väestöstä on muslimeita) ja se lävistää sekä yhteiskunnan että yksittäisten ihmisten elämän kaikki osa-alueet, on uskonto läsnä myös Suomen Somalia-verkoston ympäristöhankkeiden paikakkunnilla toteuttamassa ympäristökasvatuksessa, -neuvonnassa ja muun ympäristötietoisuuden lisäämisessä erottamattomalla tavalla siitä huolimatta, että Suomen Somalia-verkosto kattojärjestönä ja hankkeita koordinoivana tahona onkin aatteellisesti sitoutumaton.

Osana Suomen Somalia-verkoston ympäristöhankkeiden koulutuksia hyödynnetään uskonnon osalta islamin pyhää kirjaa, Koraania, joka on islamin oppien ja lakien tärkein lähde. Koraani on kokoelma sääntöjä ja opetuksia, jotka kattavat kaikki ihmisen elämän osa-alueet ja joita jokaisen muslimin tulisi noudattaa. Ympäristö teemana on myös vahvasti läsnä Koraanissa, jonka 6236 jakeesta (ayah) joidenkin laskujen mukaan jopa 750:ssä viitataan ympäristöön ja ihmisen ja ympäristön väliseen suhteeseen. Useissa Koraanin jakeista ihmistä kannustetaan erityisesti luonnon suojelemiseen ja luonnonvarojen kohtuulliseen hyödyntämiseen.

Sahansaho ja Ramaad -hankkeissa pyritään kouluttamaan alueiden asukkaita nimenomaan luonnonvarojen kestävään hyödyntämiseen, niin erilisissä ympäristökeskusten järjestämissä koulutuksissa kuin muun ohjauksen ja opastuksen yhteydessä. Tässä yhteydessä uskontoa ja erityisesti Koraanin kohtia käytetään muistuttamaan ihmisiä niistä velvollisuuksista, joita Jumala, eli Allah, on määrännyt ihmiselle luontoa kohtaan. Tästä esimerkkinä seuraavaksi lainaus Armollisen suurasta (*Ar Rahman, Koraanin 55. luku*), joka kokonaisuudessaan keskittyy myös kuvaamaan Allahin ihmiskunnalle antamia siunauksia, joista iso osa linkittyy nimenomaan ympäristöön ja luontoon: *"Hän kohotti taivaan ja asetti vaa'an, jotta ette tekisi vääryyttä punnitessanne. Punnitkaa oikeudenmukaisesti, älkää väärentäkö punnuksia. Hän asetti maan ihmisiä varten."* (55: 7-10)

Koraani sisältää myös esimerkiksi varoituksia siitä, mihin luonnonvarojen tuhlaaminen voi johtaa. Myös näitä, seuraavassa esitetyn Kertomuksen Suurasta (*Al Qasas, Koraanin 28. luku*) peräisin olevan lainauksen kaltaisia, käytetään muistuttamaan ihmisiä siitä, miten tärkeää on muistaa kohtuullisuus kaikessa ympäristön hyödyntämisessä: *”Älkää yrittäkö väärinkäyttää maata. Totisesti Jumala ei pidä vääryyksien tekijöistä.” (28:77)*

Sahansaho- ja Ramaad-ympäristöhankkeissa hyödynnetään ympäristötietoisuuden vahvistamisessa myös hadith-kirjallisuutta, jolla Koraanin ohella on keskeinen merkitys muslimien elämässä. Hadith, jonka sananmukainen käänös on traditiot, tarkoittaa islamilaista perimätietoa, joka on kirjattu muistiin suullisista lähteistä. Se pitää sisällään profeetta Muhammedin elämää, Mekkaa ja islamin käytännön harjoittamista koskevan tiedon ja selkeyttää osaltaan Koraanin jakeiden tulkintaa. Hadith-kirjallisuudessa ympäristö on tärkeä aihe ja se sisältää tietoa esimerkiksi siitä, millainen profeetta Muhammedin suhde ympäristöön oli. Ympäristöhankkeissa käytetään hyödyksi seuraavan kaltaisia haditheja, joiden avulla kannustetaan ihmisiä tarkastelemaan kriittisesti omaa luontosuhdettaan ja muuttamaan sitä profeetta Muhammedin esimerkin (sunnan) suuntaan:

- Anas on kertonut, että profeetta Muhammed (rauha hänelle) sanoi seuraavasti: *”Jos Tuomiopäivän hetkellä jollakin teistä on palmun verso kädessään, ja vaikka Tuomiopäivä olisi yhden sekunnin päässä, käyttäkää hyväksi tuo aika verson istuttamiseen.” (Oikeaksi todistanut Al-Albani)*

Sahansaho ja Ramaad -hankkeiden keskiöön asettuvat sekä puiden istuttaminen että puiden kaatamisen hillitseminen. Hadith-kirjallisuus sisältää paljon mainintoja nimenomaan puista ja näitä hyödynnetään erityisesti kyseisten toimintojen yhteydessä. Kuuluisimpia puihin liittyviä haditheja ovat seuraavat:

- Abu Hurayrah on raportoinut profeetta Muhammedin (olkoon rauha hänen kanssaan) sanoneen: *”Jokaista puuta kohden, jonka istutat (tämän puoleisessa), sinulle istutetaan puu Paratiisissa.” (Al-Albanin mukaan)*
- Anas on kertonut profeetta Muhammedin todenneen: *”Jos muslimi istuttaa puun tai kylvää siemeniä ja sitten lintu, ihminen tai eläin syö sen lehviltä, sitä lasketaan hyväntekeväisyydeksi (sadaqa).” (Al-Albanin mukaan).*

Hankkeen työntekijöiden ympäristökeskuksissa ja muualla hankealueella järjestettävien koulutusten lisäksi iso merkitys hankkeen keskeisten viestien levittämisessä on myös uskonnollisilla johtajilla. Uskonnollisilla johtajilla (sheikh) on Somaliassa paljon vaikutusvaltaa ja heidän sanaansa arvostetaan. Heidät on otettu alusta lähtien mukaan ympäristöhankkeisiin ja osa heistä on myös saanut koulutusta hankkeen toimintojen kautta. Uskonnolliset johtajat ovat vieneet viestiä puolestaan eteenpäin esimerkiksi moskeijoissa perjantairukouksien yhteydessä pitämissään saarnoissa, korostaen niissä ympäristönsuojelun merkitystä islamin kontekstissa ja muslimien uskonnollisena velvollisuutena.

Vakaumus ja arvot pysyvien muutosten voimavarana

Huolimatta erityisesti 1960–1970-lukujen yhteiskuntatieteilijöiden ennustuksista, joiden mukaan yhteiskuntien modernisoitumisen myötä uskonnon merkitys vähentyisi, on uskonnon merkitys ihmisten elämässä itseasiassa lisääntynyt viime vuosikymmeninä. Somaliassa, joka on käynyt lähihistoriassa läpi monenlaisia konflikteja ja katastrofeja, uskonnon merkitys ihmisten jokapäiväisessä elämässä ja kaikilla elämäalueilla on korostunut erityisesti. Tiedon välittämisen ja kaikenlaisen tietoisuuden lisäämisessä islamilla on Somaliassa myös erityinen merkitys, sillä Koraanikoulut ovat maassa edelleen yleisin ja noin kolmasosalle väestöstä myös ainoa opinahjo. Lisäksi luottamus uskonnollisiin johtajiin on maassa suurta. Koraanin voidaankin perustellusti sanoa olevan kieli, jota suurin osa Somalian kansasta ymmärtää. Näin sen merkitys kestävän kehityksen, kestävän elämäntavan ja ympäristökasvatuksen edistämisessä on myös merkittävä.

Islam, kuten mikään muukaan uskonto, ei ole kehityksen edellytys itsessään. Koska se on kuitenkin niin kiinteä ja kokonaisvaltainen osa Somaliassa asuvien ihmisten elämää, on sillä luonnollinen paikka myös Suomen Somalia-verkoston ympäristöhankkeissa, kuten edellä kuvaamistani esimerkeistä käy ilmi. Tutkimusten mukaan muutokset ihmisten toiminnassa ja asenteissa ovat usein pysyvämpiä, jos niiden perustana ovat vakaumus ja arvot. Tämä on myös tunnustettu Somalia-verkoston muissa kehitysyhteistyöhankkeissa.

Sitaatteja eri katsomusten näkökulmista

Buddhalaisuus

"Buddhalaisuudessa ajatellaan että ei ole olemassa erillisyyttä. Kaikki ihmiset, eläimet, puut ja kasvit samoin kuin ilmasto, meret ja maaperä ovat kaikki syvästi yhteydessä toisiinsa ja toisistaan riippuvaisia. Kun alamme nähdä tämän yhteyden, emme halua vahingoittaa ympäristöä tai muita elollisia olentoja, koska ne eivät ole meistä erillisiä. Jos vahingoitamme luontoa, vahingoitamme samalla itseämme."

Humanismi

"Suomen Humanistiliiton periaateohjelman mukaan luonto on monimutkainen systeemi-kokonaisuus, jonka yksi osa on ihminen. On kuitenkin syytä pitää mielessä, että ihminen tarvitsee luontoa, mutta luonto ei välttämättä tarvitse ihmistä. Ihminen on katsonut oikeudekseen hyödyntää luontoa tavalla, mikä on järkyttänyt luonnon tasapainoa niin, että ihmiskunnan selviytymiseksi tarvitaan vahvoja tekoja. Jo oman etunsa vuoksi on ihmisyhteisöjen otettava vastuu siitä, että luontoa hyödynnetään kestäväällä ja oikeudenmukaisella tavalla ja tehdään tarvittavat toimenpiteet luonnon tasapainon parantamiseksi."

Bahá'í -usko

"Perusajatus on, että ihmiskunnan ja luonnon hyvinvointi ja tasapaino ovat erottamattomasti toisistaan riippuvaisia. Siksi meillä on suuri rooli ympäristön hyvinvoinnista huolehtimisessa. Bahá'ú'lláh sanoo: "Maapallo on vain yksi maa ja ihmiskunta sen kansalaiset". Yksilön vastuun ja velvollisuuden lisäksi tarvitaan koko globaalimaailman-laajuista hallintoa ja säädöksiä, jotka takaavat ympäristömme kestävä kehityksen ja tasapainon sekä luonnonvarojen oikeudenmukaisen säätelyn ja käyttämisen."

Kristinuskko

"Minun uskoni motivoi ympäristövalinnoissani niin, että koska uskon että koko maailma on Jumalan luoma, kaunis ja ihmeellinen taideteos, lahjaksi meille annettu, niin tahdon myös teoillani osoittaa että kunnioitan kaikkea elävää. Tässä kilvoittelu ei ikinä tule valmiiksi!"

Hindulaisuus

"Hindulaisuudessa ajatellaan, että Jumala on sekä maailmassa että maailman ulkopuolella. Maailma tulee hänestä, se lepää hänessä ja häneen se aikanaan palaa – myöhemmin ilmaantuakseen uudestaan, ikuisissa sykleissä. Koska maailma tulee Jumalasta, se ei ole hänestä kokonaan erillinen. Sama pätee vielä tarkemmin maailman eläviin olentoihin, jotka jakavat Jumalan tietoisuutta. Jos rakastan Jumalaa, miten voisin olla välittämättä hänen osasistaan?"

Karhun kansa

"Karhun kansa kokee, että maailma on täynnä elävää pyhää voimaa, väkeä, ja olemme itsekin osa sitä. Emme siis ole erillämme ympäristöstä vaan sen kanssa vuorovaikutuksessa. Tekemällä kestäviä ja ympäristöystävällisiä valintoja kunnioitamme paitsi maailman pyhyyttä myös elämän jatkumoa; niitä sukupolvia, jotka elävät maailmassa jonka jätämme jälkeemme."

Islam

"Islamissa luonnonvarojen suojeleminen on osa Jumalan palvelusta. Profeetta Mohammedin (RH) oppien mukaan veden liikakulutus on pahasta samoin kuin muiden luonnonvarojen tuhlaaminen. Eläimiä ei saa tappaa kuin ravinnoksi eikä puuta saa katkoa kuin tarpeeseen. Kaikki asiat maan päällä ja taivaissa on Jumalan luomia ja kaikkien tehtävä on ylistää, kunnioittaa ja palvella Jumalaa ja hänen luomistyötään. Ihmiset toteuttavat Jumalan tahtoa, kun huolehtivat ympäristöstä ja kunnioittavat sitä."

Islam

"Jumala on asettanut ihmisen tähän maahan edustajakseen. Tämän kanssa tulee suuri ja painava vastuu huolehtia Jumalan luomakunnasta. Jokaisen muslimin ja ihmisen tulee myös olla kiitollinen Jumalan antamista siunauksista. Ensisijaista kiitollisuudessa on huolehtia lahjasta, joka meille on annettu ja arvostaa sitä."

Juutalaisuus

"Ihmisen hyvinvointi on suorassa suhteessa luonnon hyvinvointiin. Tooran mukaan ihmisen tulee pitää huolta luomakunnasta ikään kuin Jumalan apulaisena. Tämä ilmenee muun muassa kehotuksena istuttaa hedelmäpuu siihen maahan, mihin kulkija saapuu. Juutalaisuudessa ei saa tuottaa eläimille tarpeetonta kärsimystä ja maailman ensimmäiset lait liittyen luonnon- ja eläintensuojeluun löytyvät juutalaisesta uskonnosta."

Myöhempien Aikojen Pyhien Jeesuksen Kristuksen Kirkko

"Jumala on luonut meille tämän kauniin maailman, antanut myös vastuun huolehtia siitä ja elämästä parhaan kykymme mukaan. Kun onnistumme tässä, se tuottaa suurinta onnea meille ja tuleville sukupolville."

Kokemuksia WWF:n kansainvälisestä kasvatusverkostosta

Hanna Seimola, WWF Suomi & WWF Education Leadership Group

Hanna Seimola työskentelee Ympäristökasvatuksen ohjelmapäällikkönä WWF Suomella. Hän on ympäristökasvatuksen kansainvälisen yhteistyön asiantuntija.

WWF kansainvälisenä organisaationa, jolla on toimintaa yli 100 maassa, tarjoaa kiinnostavan näkökulman monikulttuuriseen dialogiin. Olen työkseni rakentanut WWF:n kasvattajien yhteisöä (WWF Education Community), johon tällä hetkellä kuuluu n. 250 WWF:llä töissä olevaa kollegaa 60 maassa Etelä- ja Pohjois-Amerikassa, Afrikassa, Aasiassa ja Euroopassa. WWF:llä on kansainvälisesti yhteiset globaalit suojelutavoitteet, joiden toteutumiseen toimistot ympäri maailman toiminnallaan tähtäävät. Toisaalta jokainen WWF-toimisto on itsenäinen toimija, jonka paikalliset olosuhteet määrittävät suojeluprioriteetteja, koska jokaisella alueella on erityiset ympäristöongelmansa ja keskeiset toimet niiden ratkaisemiseen, sekä tietysti omanlaisensa yhteiskunta. Siten myös ympäristökasvatuksen konteksti, tavoitteet, fokus ja keinot vaihtelevat. Esimerkiksi Suomessa itsestään selvänä pidetty tavoite aktiivisesta kansalaisuudesta on täysin mahdoton kollegoille Kiinassa tai Turkissa.

Kulttuurien moninaisuutta pidetään globaalissa verkostossamme ehkä niin itsestään selvänä asiana, että kokemukseni mukaan siihen ei erikseen kiinnitetä kovin paljon huomiota. Näin sen aiheuttamat haasteet sekä sen tarjoamat mahdollisuudet saattavat myös jäädä sivuun. Kun meitä yhdistävät samat suojelutavoitteet, koemme olevamme ”yhtä suurta perhettä”.

Ympäristökasvattajan kokemaa:

”Menin kerran kävelylle Helsingin keskuspuistoon sukulaiseni kanssa, joka oli vierailulla Kiinasta. Hän ihmetteli miksi puunrunkoja ei oltu kerätty pois ja kommentoi, että puisto olisi viihtyisämpi, jos siellä olisi puiset käytävät. Ymmärsin että tapamme arvostaa luontoa oli kovin erilainen. Kiinassa arvostetaan sitä että ihmisen kädenjälki ja uusi teknologia näkyvät luonnon hoidossa, kun Suomessa taas ihmiset arvostavat enemmän sitä, että luonto pidetään mahdollisimman luonnontilaisena”.

Koska kuitenkin jokaisella ”perheenjäsenellä” on omat lähtökohtansa, historiansa ja kulttuurinen taustansa, yhteisen sävelen löytämisessä voi olla haasteita.

Ympäristökasvatus on ollut osa WWF:n toimintaa jo perustamisajoista 60-luvulta lähtien, mutta toimistot ovat suunnitelleet ja toteuttaneet kasvatus-toimintojaan itsenäisesti, toisistaan riippumatta. Kun aloitin muutama vuosi sitten kasvattajien verkoston rakentamisen, työnäni oli tuoda heidät yhteen, hahmottaa kasvatuksen strateginen rooli osana WWF:n työtä sekä sitä kautta lisätä kasvatustoimintojen vaikuttavuutta. Tässä tehtävässä kulttuurien kohtaaminen ja dialogin rakentaminen ovat osoittautuneet keskeisiksi.

Neuvo 1:

Pidä lähtökohtana, että moninaisuus on voimaa ja ympäristökasvatus on kontekstiin sidottua.

Kun olen kansainvälisten kollegojen kanssa etsinyt yhteisiä toimintatapoja, on ollut melkoista tasapainoilua, jotta eri kokemuspöörillä varustetut kollegat ovat pystyneet kaikki tuntemaan merkityksellisyyttä tilanteessa ja tuomaan mukaan oman näkökulmansa. Toiset ovat yrittäneet saada oman ”tehokkaan mallinsa” vietyä kaikille eivätkä ole ymmärtäneet, että eri alueiden olosuhteet ovat omanlaisensa: se mikä toimii yhdessä paikassa ei ole relevanttia toisessa.

Ratkaisuksi olen löytänyt kaksi kommunikaatiotapaa:

1. ”Olemme kaikki täällä oppimassa toisiltamme”. Kaikilla on aina annettava juuri omasta kokemuksestaan, koska se on ainutlaatuinen. Tällä olen pystynyt auttamaan esim. kovin hierarkkisista kulttuureista tulevia, joille ylempien kokemus tuntuu olevan omaa kokemusta arvokkaampi.
2. Olen tuonut mukaan analogian biodiversiteettiin: moninaisuus on voimaa. Mitä monimuotoisempaa, ja mitä enemmän erilaisia kokemuksia, ajatuksia ja näkökulmia tuomme mukaan, sitä paremmin olemme varustettuja innovoimaan ja selviytymään.

Neuvo 2:

Pyri löytämään yhdistävä tekijä tai kaikille samastuttavissa oleva seikka.

Kun olen keskustellut kansainvälisten ympäristökasvattajien kanssa vastuullisen ruuan teemoilta, olen joutunut etsimään sopivaa lähestymistapaa jotta päästäisiin puhumaan itse asiasta, eikä juututtaisi kulttuuristen muurien taakse. Ruoka on hyvin henkilökohtainen aihe ja tuo esiin sekä kulttuuriset että yksilölliset piirteet.

Kokemuksen kautta olen oppinut, että kun tuon esiin lihankulutuksen vähentämisen tarpeen globaalisti, on sen hyväksymiseksi ja konsensuksen löytymiseksi haettava yhtäläisyyksiä eri kulttuurien piirteistä. Historiallisesti monia kulttuureita ja yhteisöitä yhdistää se, että liha on ollut harvinaista herkkua ja vain juhlaruokaa. Se on ollut vaikea saada metsästettyä tai suuri uhraus laittaa kotieläin lihoiksi. Nykyisin liha ruokavaliossa on monissa yhteiskunnissa ja yhteisöissä arkipäiväistynyt. Tämän ymmärtäminen on olennaista, jotta tajuaa, miten elintapamme ovat aiemmin olleet kestäviä, mutta nyt muuttuneet maapallolle liian kuluttaviksi. Tämän seikan tiimoilta on löytynyt yhteinen poikkikulttuurinen ymmärrys ja olemme päässeet käsittelemään teemaa syvemmin ja oppimaan yhdessä.

Neuvo 3:

Auta eri kulttuureista ja taustoista tulevia ”samalle viivalle yhteisen haasteen eteen”, jotta voitte toimia yhdessä.

Olen kansainvälisten ympäristökasvattajakollegoiden kanssa toimiessa huomannut, että yhteisymmärryksen syntymiseksi erot käsityksissä täytyy tehdä näkyviksi: asiat on sanoitettava ja määritettävä yhdessä. On hyvä pohtia

puhumme samasta asiasta, kun puhumme jostakin käsitteestä. Eri kielissä voi olla erilaiset vastineet kyseiselle termille, eri alkuperää olevat ja aivan eri lähtökohdista kumpuavat kuin vaikkapa englannin kielessä. Siksi voi olla, että emme löydä yhteisymmärrystä, koska puhumme näennäisesti samasta asiasta, mutta se voi kullekin tarkoittaa ihan eri asiaa. Tai kun puhumme ympäristökasvatuksen tavoitteista, jokaisella voi olla hyvin erilainen käsitys asiasta. Kun luulemme, että puhumme samoista tavoitteista, mutta emme niin teekään, toiminta voi kohdata vaikeuksia.

Ympäristökasvattajan kokemaa:

”Kun esittelin Kiinalaisille turisteille Kierrätyskeskusta nousi esiin kysymys: ”Jos samalla rahalla saan myös uuden tuotteen, niin miksi ostaisin vanhan ja käytetyn?”. Jäimme miettimään, mistä kysymys kumpuaa. Suomessa on trendikästä pukeutua mm. retro- tai vintage- tyyliin ja kirpputorilla käyminen alkaa olla normaalia, mutta samanlaista trendiä ei Kiinassa ole. Siihen, että monet haluavat mieluummin uusia ja kalliita tuotteita voi vaikuttaa se, että Kiinassa on pitkään ollut pulaa materiaalisista asioista. Nopeasti parantuneen taloustilanteen myötä osa ihmisistä haluaa nyt kokea luksusta, mikä puolestaan herkästi johtaa uuden ihannointiin ja ylikulutukseen. Toisaalta kierrätystavaroiden hygieenisuus saattaa huolestuttaa ihmisiä. Voidaan pelätä, että tavaroiden mukana voi saada vieraalta ihmiseltä tulevan sairauden. Siksi voi olla tarpeen selittää myös miten hygieniasta on huolehdittu. Kasvattajien olisi hyvä ymmärtää oppilaiden vaihteleva suhtautuminen mm. vanhan tavaran käyttämiseen ja auttaa oppilaita paremmin ymmärtämään tavaroiden elinkaari. Tavarointa olisi hyvä oppia arvostamaan myös niiden käytännöllisten, ekologisten, historiallisten, esteettisten ja nostalgisten arvojen vuoksi.”

Olen löytänyt yhdeksi ratkaisuksi havainnollistaa aluksi eroja ajattelussamme ja sitä miten näemme asiat. Yksinkertaisessa piirrostehtävässä, kuten kupillinen kahvia – jonka jokainen tekee tietysti omasta kokemuksestaan – on riemukasta nähdä, miten miellämme saman asian niin monella tavalla! Siitä on hyvä jatkaa määrittelemään teemaa yhdessä.

Muistilista menestyksekkäisiin kohtaamisiin

Iina Santamäki, Ocean~ilo & Systems Change Finland

Iina Santamäki on systeemisen muutoksen fasilitaattori sekä kestävän ja hyvinvoivan tulevaisuuden rakentaja. Hän on Systems Change Finland -yhdistyksen aktiivinen jäsen sekä Ocean~ilo -yrityksen perustaja. Syksyllä 2020 Iina toimi asiantuntijana Sitran Osaamisen aika -avainalueella keskittyen elinikäisen oppimisen hallinnon rakenteiden tarkasteluun eri Pohjoismaissa.

“Muistilista menestyksekkäisiin kohtaamisiin” pohjautuu pro gradu -tutkielmaan “Exploring practitioner’s engagement with Indigenous communities to work towards sustainability”; Anna Durward, Iina Santamäki, Luong Nguyen & Muthoni Nduhiu (2019.).

Tutkielmaan haastateltiin yhteensä kahtakymmentä alan tutkijaa ja ammattiharjoittajaa ympäri maailman, niin Afrikan, Etelä- ja Pohjois-Amerikan kuin myös Euroopan ja Australian maanosista. Haastattelun osallistumiskriteerinä oli useamman vuoden kokemus yhteistyöstä alkuperäiskansojen kanssa. Noin kolmasosa haastatteluun osallistuneista on itse alkuperäisyhteisöjen jäseniä. Tutkielma keskittyi yhteistyöhön nimenomaan alkuperäiskansojen kanssa, mutta edellä mainitut suuntaviivat nähdään sopivaksi myös ympäristökasvatuksen kulttuuri- ja katsomusdialogissa.

Huomioi nämä asiat kohdatessasi ihmisiä ympäristökasvatustilanteessa:

Luottamuksen rakentaminen ihmissuhteiden kautta

- Erityisesti jos kyseessä on sinulle uusi yhteisö, odota kutsua ennen kuin otat itse yhteyttä. Tutkimus vahvisti kutsun merkityksen ja välttämättömyyden erityisesti ennen ensimmäistä kohtaamista alkuperäiskansojen kanssa
- Ennen ympäristökasvatuksen prosessin suunnittelua ja fasilitointia, mieti kuinka voit sisällyttää eri yhteisöjen jäsenet mukaan prosessin fasilitointiin tai vaihtoehtoisesti löytää henkilön, joka pystyy toimimaan niin sanottuna “ymmärryksen siltana” eri näkemysten ja maailman-katsomusten välillä

Dialogin ja syväkuuntelun merkitys

- Ennen prosessin suunnittelua, kysy ja kuuntele mitkä ovat eri sidosryhmien tärkeimmät tarpeet ja toiveet
- Suunnittele ja luo prosessin tarkoituksena sekä tavoitteet yhdessä kaikkien osallistujien kanssa
- Kuuntele itseäsi, muita, sekä kollektiivisia; syväkuuntelemalla eli olemalla täysin läsnä hetkessä ja unohtamalla sisäisen kriitikon, voimme asettua toisen ihmisen asemaan ja ymmärtää heidän tarinansa sekä aikaisemmat kokemukset
- Hyödynnä dialogia ja osallistavia menetelmiä (esimerkiksi työpajan asialistan luominen yhdessä niin, että jokainen pääsee vaikuttamaan työpajan sisältöön) eri yhteisöjen välisen sillan rakentajana

Ihmissuhteet ensin, ratkaisut myöhemmin

- Sitoudu yhteisöön pidemmäksi aikaa, jotta voit todella rakentaa molemminpuolista luottamusta
- Muista, että ihmissuhteiden ja luottamuksen rakentaminen vaatii aikaa
- “Walk the talk” / “Tee mitä puhut”
- Check-in – Aloita kohtaaminen tarjoamalla jokaiselle osallistujalle tasa-vertaista puheenvuoroa. Perinteisten esittelyjen sijaan kutsu osallistujia kertomaan tavanomaisista asioista. Näin löydätte yhteisiä tekijöitä asioista ja tilanteista, jotka olisivat muuten voineet jäädä huomioimatta.

Mahdollisia check-in kysymyksiä:

- Mikä sai sinut hymyilemään tänään?
- Mikä ajatus tai asia on tällä hetkellä eniten läsnä?
- Miten tämän päivän sää heijastuu oloosi?
- Jos sinun pitäisi kuvata olotilaasi yhdellä sanalla/mielikuvalla, mikä se olisi?

Ympäristökasvattajan sisäinen tila

- Ympäristökasvattajan tavoitteet, sitoumus, tietoisuuden laatu, sekä sisäinen tila vaikuttavat kohtaamisen menestykseen (pohjautuu Bill O'Brienin sitaattiin: “The success of an intervention depends on the interior condition of the intervenor”)

Huolehdi omasta hyvinvoinnista ja jaksamisesta

- Omaksu ”aloittelijan mieli”. Tarkastele ja kyseenalaista omia ennakkoluuloja ja olettamuksia, ole avoin uusille ajatuksille ja valmis päästämään irti omista ideoistasi
- Kuuntele ymmärtääksesi toista osapuolta, ei puolustaaksesi omaa näkökulmaasi
- Tutustu sinulle uuteen näkemykseen, katsomukseen, yhteisöön tai kulttuurin ennen ensimmäistä kohtaamista

Ympäristökasvattaminen kysymyksien kautta

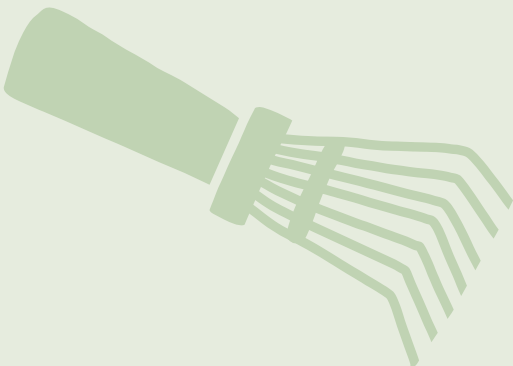
- Fasilitoi kysymyksillä, ei vastauksilla
- Ole valmis päästämään irti valmiista vastauksista ja avoin vastaanottamaan ideoita, joita et osannut edes kuvitella

Siirtyminen minä-keskeisestä ajattelusta me-keskeiseen ajatteluun

- Tarkkaile omia ajatuksiasi ja päästä tietoisesti irti sellaisista, jotka ruokkivat minä-keskeistä, yksilöllistä ajattelua. Keskity puolestaan sellaisiin ajatuksiin, jotka tukevat me-keskeistä, kollektiivista ajattelua

Työkalujen ja viitekehysten tietoinen soveltaminen

- Etenkin kompleksissa ympäristössä, jossa on erilaisia näkemyksiä, katsomuksia, kulttuureita, sekä useita muuttuvia tekijöitä, on tärkeää kuunnella ja luoda tilaa molemminpuoliselle oppimiselle
- Ole avoin, nöyrä sekä valmis luopumaan suunnitelmastasi ja siitä, mitä toivoit prosessilla saavuttavasi. Tiedosta ryhmän sisäiset valtasuhteet sekä huomioi eri yhteisöjen intersektionaalisuus
- Pidä erilaiset työkalut ja viitekehukset enemmänkin ajatusmalleina taka-alalla, kuin prosessin keskiössä
- Todellinen viisaus ja muutos nousee aidon tekemisen ja ihmisten keskeltä

Ilmastokasvatuksesta ja antirasismista

Liban Sheikh

Liban Sheikh on Vasemmistonuoret nuorisojärjestön puheenjohtaja (2020-2021) ja kansalaisaktivisti. Hän haluaa nostaa yhdenvertaisuuden teemoja julkiseen keskusteluun. Sheikh uskoo ekologisuutta edistävän sekä eriarvoisuutta vähentävän yhteiskuntapolitiikan kulkevan käsikkäin ja ympäristön sekä ihmisten hyvinvoinnin olevan toisiinsa sidottuja. "Tämän artikkelin avulla haluan vahvistaa antirasistista tulokulmaa sekä kulttuurien rakentavaa kohtaamista osana ilmastotietoista kasvatusta. Kulttuurisensitiivisyyden ja antirasismimin käsitteet ovat keskeisiä ilmasto-oikeudenmukaisuuden näkökulmasta." Sheikh sanoo.

Kulttuurisensitiivisyydellä tarkoitetaan sitä, että olemme tietoisia siitä, että ihmisten ja kulttuurien välillä on moninaisia eroja - ilman että arvotamme näitä eroja.

Kasvatuksessa ja opetussuunnitelmissa tarkoitettava kulttuurisensitiivisyyden näkökulma on onnistunut, kun yhteiskunnan moninaisuuden ymmärtäminen ohjaa arkeamme ja vahvistaa yhteiskuntarauhaa. Kasvatuksellista työtä ohjaavat myös juridiset velvoitteet saavutettavan ja yhdenvertaisen työotteen varmistamiseksi. Näitä lakeja ovat mm. yhdenvertaisuuslaki sekä tasa-arvolaki, ja niiden pohjalta tulisi myös kasvatustyössä toimia.

Antirasismi, eli rasismien vastaisuus, puolestaan tarkoittaa toimintaa etnistä tai kulttuurista eriarvoisuutta vastaan.

Antirasismi lähtee sen tunnistamisesta, että emme elä etnisestä eriarvoisuudesta ja syrjinnästä vapaassa yhteiskunnassa. Kaikki toimintamme on täten kolmenlaista: 1) eriarvoisuutta kasvattavaa, 2) eriarvoisuutta ylläpitävää tai 3) eriarvoisuutta vähentävää. Antirasismi pyrkii aina eriarvoisuutta vähentävään toimintaan. Usein sanotaan, että kun ymmärrämme, että ongelma ei ole niinkään ihmisissä vaan ulossulkevissa, epäinhimillistävissä ja syrjivissä käytännöissä sekä politiikassa, olemme ottaneet ensimmäisen askeleen antirasistina.

Antirasistista ja kulttuurisensitiivistä ilmastokasvatusta yhdistää ymmärrys ilmasto-oikeudenmukaisuudesta (englanniksi environmental justice).

Ilmastokriisin kohdalla on tärkeä huomata ilmiön yhteiskunnalliset vaikutukset. Ekokriisi vaikuttaa tutkitusti niin Suomessa kuin kansainvälisesti ihmisryhmiin eri tavalla. Ilmasto-oikeudenmukaisuuden teema on tästä syystä tärkeä

kasvatuksellinen osa-alue. Globaalilla skaalalla päästöistä ja ympäristöhaitoista kärsivät eniten vähäosaisimmat. Luontokadon ja päästöjen vaikutus on myös paikallisesti suhteessa kovempi vähemmistöryhmille kuin enemmistölle. Ilmasto-oikeudenmukaisuus kytkeytyy siten moniulotteisella tavalla ilmasto-työn yhteiskunnallisiin tasoihin. Näihin voidaan lukea: taloudellisen eriarvoisuuden vaikutukset, etniset vähemmistöt ja alkuperäiskansat, vammaisuus ja ekokriisin kasautuvat vaikutukset, sukupolvi-erot ympäristötaakassa ja niin edelleen.

Ympäristötietoisuus ja anti-rasismi kulkevat käsi kädessä.

Antirasistinen ote luo tilaa valta-analyttiselle ymmärrykselle ja tasavertaistaa keskustelussa usein ilmenevää homogeenisyyttä. Ymmärrys yhdenvertaisuudesta osana ilmastosiirtymää haastaa länsimaisen ymmärryksen ja sen mahdollisesti luomat harhat ilmastokriisin taustoista (esimerkiksi väestönkasvun seurauksena tai irrallaan valtiodien toiminnasta). Kulttuurisensitiivisyyden kautta tilaa myös muutetaan vähemmistöjä tukevaksi ja kuuntelevaksi sekä pyritään takaamaan mahdollisuus aidolle osallisuudelle. Antirasistinen ymmärrys ilmastokasvatuksessa myös mahdollistaa rakenteellisen tulokulman, joka haastaa loputtoman kotouttamisen puheen ja mahdollistavat monikulttuuriseman nuoriso- ja kasvatustyön.

Ympäristökasvatus on sekä globaalia että paikallista.

Osana ilmastokasvatusta on hyvä pohtia, kuinka ilmastonmuutos näkyy Suomessa ja muualla maailmalla? Millaisia eroja ja

Ympäristökasvattajan kokemaa:

”Ryhmässäni aloitti eräänä syksynä uusi lapsi, jonka isä oli kotoisin eräästä toisesta maasta. Isä ihmetteli hieman ryhmämme ulkoilmapainoiteista toimintaa Suomen kylmässä ilmanalassa. Korostin isälle, että hyvillä varusteilla lapset kyllä pärjäävät ulkona sateella ja pakkasella. Eräänä sateisena aamuna lapsi saapui ryhmään ilman sadevaatteita. Huomautin isälle, että olisi hyvä että lapsella on sadevaatteet päällä sateella. Isä kommentoi että kyllä ne ovatkin. Ihmettelin hieman asiaa, mutta arvioin lapsen haalarin kestävän ehkä hieman vettä. Niinpä lähdimme retkelle metsään näillä varusteilla. Lapselle tuli metsässä vessahätä ja autoin häntä riisumaan haalarit. Ulkohaalareiden alta löytyikin kurahousut ja sadetakki! Kyllähän ne olivat olleet koko ajan päällä, aivan kuten isä sanoi! Tytön kantasuomalainen äiti haki lapsen päivän päätteeksi ja häntä nauratti tilanne kovasti. Seuraavalla kerralla isäkin nauroi kanssani tilannetta ja kertoi, että hän ei ole itse koskaan käyttänyt sadevaatteita. Opin, että vanhemmat, joilla ei ole kokemusta Suomen säästä tai varusteista tarvitsevat joskus tarkempaa ohjausta ulkoilvarusteiden suhteen.”

yhtäläisyyksiä on kenties löydettävissä? Globaalin ja paikallisen perspektiivin sitominen luo perustan muulle pohdinnalle aiheesta. Tulokulma auttaa ymmärtämään, että ilmastokriisi on yhteinen ongelma, vaikkei ehkä yhtäläisesti tuotettu ongelma. Osana tätä voidaan käsitellä vallan ja vastuunkannon kysymyksiä. Miten esimerkiksi ilmastopakolaisuuteen liittyviä aiheita sivutaan? Puhutaanko aiheesta turvallisuus edellä ja Eurooppa -linnake mentaliteetilla – vai tuodaanko globaalia oikeudenmukaisuutta esille osana ympäristötietoisuutta?

Ilmasto-oikeudenmukaisuus nojaa ymmärrykseen sopeutumisesta.

Ekokriisi on jo täällä, mikä tarkoittaa sopeutumista kriisin vaikutuksiin sekä luonnon kantokyvyn huomioimista kaikessa toiminnassa. Kriisien vaikutuksiin sopeutuminen epätasa-arvoisessa maailmassa tarkoittaa puolestaan sitä, että etuoikeudet tarjoavat enemmän mahdollisuuksia sopeutumiseen. Kun jäljellä olevia resursseja jaetaan se tuottaa kriisinhallinnassa myös epätasa-arvoisia lähtökohtia. Heikommassa asemassa olevilla globaalin etelän valtioilla tai vähemmistöryhmillä voi vaikeutua pääsy tarvittaviin resursseihin entisestään. Globaalissa perspektiivissä tämä näkyy tällä hetkellä esimerkiksi kuivuu- den tuottamina nälänhätinä, jotka luovat muuttuvan tarpeen ruuantuotannolle – sekä esimerkiksi tulvina ja ekokriisin muina seurauksina.

Ilmastokasvatuksessa on hyvä pohtia myös valtioiden roolia ja vastuuta ilmastokriisiin reagoimisessa.

Osana tätä on mahdollista keskustella maiden välisistä suhteista ja köyhempien alueiden mahdollisuuksista vaikuttaa ilmastotoimiin. Eli purkaa sopivalla tavalla historiallista vastuuta ilmastotoimista pohjoisella pallonpuoliskolla esimerkiksi teollistumisen vaikutusten, jatkuvan uuskolonialististen talouden rakenteiden, sademetsien tuhoamisen tai muiden ilmiöiden myötä. Samalla nuorten kanssa voidaan käsitellä niin sanottua EMMI -ilmiötä. Eli “en minä mutta muut ilmiötä”, jolla vastuu ympäristötietoisuudesta ja ekologisesta toiminnasta vieritetään kaikkialle muualle paitsi omalle yhteiskunnalle.

Ympäristö ja ilmastoasioiden käsittelyssä olisi vahvemmin huomioitava myös kolonialismin historia ja vaikutukset.

Siirtomaa-ajan globaali historia sekä nykyisyys vaikuttavat moniin tämän päivän globaaleihin rakenteisiin. Ilmiön ymmärtäminen auttaa pohtimaan konkreettisia tapoja ilmastotoimille. Esimerkiksi ruokaturvan olemattomuudesta tai metsien suojelemattomuudesta puhuttaessa moni asia liittyy globaalin etelän kaupalliseen hyötykäyttöön ja suuryhtiöillä on iso rooli tilanteen jatkumisessa. Samalla Euroopan ainoa alkuperäiskansa, saamelaiset, kokee enenevässä määrin niin sanottua vihreää kolonialismia, jossa alkuperäiskansojen autonomiaa poljetaan ilmastotekojen varjolla. Teeman sisältö vaatii pohdintaa siitä, kuinka asia voidaan rakentavasti purkaa pedagogisiin sisältöihin. Se voi olla siten juuri kasvatustieteen ammattilaisille hedelmällistä pohdintaa.

Ekologisempi maailma vaatii oikeudenmukaisempaa maailmaa.

Lisälukemistoa:

- Ympäristöoikeudenmukaisuudesta (2019).
<https://www.sciencedirect.com/topics/earth-and-planetary-sciences/environmental-justice>
- Antirasismista osana nuoriso- ja kasvatustyötä (2020).
<https://www.alli.fi/uutiset/tunnista-rasismi-ja-ota-antirasistiset-periaatteet-osaksi-nuorisotyota>
- Ten Ways That Racial And Environmental Justice Are Inextricably Linked (2020).
<https://www.forbes.com/sites/nishandegnarain/2020/06/30/eight-ways-that-the-fight-for-racial-and-environmental-justice-are-inextricably-linked/>

Kokemuksia monikulttuuristen ryhmien ohjaamisesta

Milla Tuormaa, Kiertävä Luontokoulu Naakka

Milla on ympäristökasvattaja, joka on pyörittänyt jo usean vuoden ajan Kiertävä Luontokoulu Naakkaa Pääkaupunkiseudulla. Yhteistyössä luontoyhdistysten kanssa Milla on vetänyt paljon luontoretkiä monikulttuurisille ryhmille sekä koululaisille.

Monikulttuurinen ryhmä aikuisia kerääntyy Paloheinän ulkoilualueen reunaan. Heitä tuntuu hermostuttavan, mutta jokamiesoikeuksien kortteja tutkiessa osa innostuu näyttelemään uimista ja sienten keräämistä. Tervehdyksen voi sanoa omalla kielellään, jolloin kansojen kirjo pääsee esille. Hieman väkinäinen tunnelma rikkoutuu hauskaan leikkiin. Ohjaajan innostuminen ja ryhmän innostaminen toimintaan on tärkeä osa yhteistä dialogia.

Harjoituksen jälkeen kiipeämme Paloheinän mäen päälle ja katsomme eri suuntiin. Ryhmä tunnistaa puheestani kaupunginosia, kun kerron Paloheinän mäeltä näkyvän Martinlaakson mäelle, ja missä päin on Herttoniemi ja Vuosaari. He alkavat olla kartalla sijainnista. Bussimatka Paloheiniän koululta keskustasta ja kotoa kouluun auttaa hahmottamaan kaupungin kokonaisuutta.

Olen ohjannut aikuisia maahanmuuttajaryhmiä luontoon reilut kaksi vuotta, mutta sitä ennen olen tehnyt luontoretkiä ryhmille missä on ollut monikulttuurisia oppilaita ja erityisoppilaita. Ohjatessani ryhmiä olen huomannut, että kansojen välillä on paljon yhteistä, vaikka jokainen ihminen on yksilö. Näitä universaaleja mieltymyksiä ovat esimerkiksi hyvän ruuan ääreen kerääntyminen, tulen viehätyks, korkealta katsomisen ihannoiminen, värien ja pienten luonnon yksityiskohtien ihmetteleminen. Keräilystä innostuminen vie eri kulttuuriset ihmiset juttelemaan moninaisesti sienten ja marjojen tunnusmerkeistä ja ruokailutavoista.

Alussa kiipesimme ryhmän kanssa Paloheinän mäelle. Siinä samassa kiipesimme myös mielentiloissa lähemmäksi toisiamme. Korkealta katsominen auttaa hahmottamaan etäisyyksiä. Luonnossa voi tarkastella itseään etäältä ja uskaltautua tutkimaan tunteita, jotka viriävät.

Keräily ohjaa havainnoimaan ja rohkaisee poikkeamaan polulta metsään

Olen kuullut, että osittain maahanmuuttajien koetaan ajattelevan luontoa enemmän resurssina, jota pitää hyödyntää. Toisaalta keräämisestä ja ravinnonhankinnasta on vain helppo aloittaa keskustelu. Se on myös vapauttava kokemus, kun vieraasta metsästä löytää syötävää ja innostuu havainnoimaan lajeja. Lähiluonnosta tulee merkityksellinen, ja sopeutuminen uuteen kotimaahan alkaa aistien herkistymisen kautta.

Kuvaamani ryhmän kanssa jatkoimme kulkemista Paloheinän metsässä. Näytin heille pari sientä ja kuvailin tuntomerkkejä. Eräs mies innostui todella ja alkoi kerätä muovipussiin haperoita, jotka loistivat väreillään värikkäiden lehtien joukossa. Toisella retkellä irakilaiset opastivat minua keräämään ja käyttämään tammenterhoja.

Ympäristökasvatuksen eräs tärkeä tavoite on innostaa palaamaan luontoon takaisin. Ruuan kerääminen lisää havainnointitaitoa ja innostuminen saa palaamaan pienille omille retkille sekä rohkaisee kiertelemään metsässä syvemmin.

Dialoginen eväretki

Eväshetki on kulttuurista riippumatta yksi retken kohokohta. Itämaisissa ja aasialaisissa kulttuureissa ruuan ympärille on tapana kerääntyä suurella joukolla ja nauttia sitä hartaudella. Niinpä retkellä maahanmuuttajien kanssa eväshetkestä syntyy hauska maistelutilaisuus, jossa jaetaan eväitä, esimerkiksi itsetehtyjä pastei-joita, retkeläisten kesken. Erityisesti ruuan jakaminen ja lahjojen antaminen on tavallisempaa ja tuntuu liittyvän opettajan kunnioitukseen. Eli jos vaikuttaa, että opettajalla on pienet eväät, niin retkeläiset suorastaan tyrkyttävät hänelle maistiaisia omista eväistään.

Ympäristökasvattajan kokemaa:

”Opastin maahanmuuttajaryhmälle selkokielistä opastusta kasvitieteellisessä puutarhassa. Kertoessani trooppisista kasveista, ryhmäläiset jakoivat omia kokemuksiaan kasveista ja kertoivat tarinoita kuinka jokin kasvi oli kasvanut entisen kodin takapihalla ja miten he olivat käyttäneet eri kasveja. Oli mielenkiintoista kuunnella tarinoita kasveista jotka olivat minulle tuttuja vain trooppisista kasvihuoneista, mutta heille ne olivat olleet osa elämää, osa arkea. Lopulta opastuksesta muodostui huikea yhteinen oppimiskokemus ja käytin heidän kertomiaan tarinoita myös myöhemmin opastuksilla.”

Retkeilyn velvollisuudet tulee oppia

Tuli viehättää ja tuntuu kuuluvan eväshetkeen. Tuli luo toki tunnelmaa ja suomalainen ilmasto voi vaikuttaa kalsealta ja kostealta. On haaste hillitä innostusta ja ohjata ymmärtämään, että luonnon hyödyntämiseen liittyy myös velvollisuuksia. Pitää olla malttia tutustua alueen sääntöihin tulen teosta, huolellisuutta kerätä roskat mukaansa ja ymmärtää, että metsä on myös eläinten koti ja ihminen on vain vieraissa.

Monikulttuuriset ryhmät saattavat käsittää turhankin laveasti jokamiehen oikeudet. Voidaan ajatella, että jos kerran meillä on metsää ja oikeus kulkea siellä vapaasti, niin retkeilijällä on oikeus tehdä tulet tulipaikan vieressä kasvavista puista ja kalastaa ja keräillä mielensä mukaan. Retkeilytaitoihin liittyy myös velvollisuuksia ja taito luonnon kunnioittamiseen pitää löytää.

Houkutteleva vesi ja pelon voittaminen

Tumma metsä, kaatuneet puut ja tiheä sokkeloinen kuusimetsä voivat vaikuttaa pelottavalta monelle tottumattomalle. Kerran nuorten retkellä oli mukana thaimaalainen poika, joka pelkäsi kovasti jokia. Sillan ja pitkospuun ylitys on muutenkin rohkeustesti.

Kutsun poikaa krokotiilipojaksi. Hän kyseli moneen kertaan onko vedessä krokotiileja. Sain vakuutella, ettei ole. Samaan tapaan myös käärmeistä tulee kysymyksiä. Krokotiilipoika rohkaistui leikkimään ravintoketjuleikkiä joenvarressa ja unohti hetkeksi pelkonsa, kun olin ohjaajana innoissani leikissä mukana. Myöhemmin hän pidemmällä retkellä jo vitsaili, että krokotiileja on jokaisessa vesilätäkössä.

Nuotiolla hän uskaltautui kertomaan ettei hän ollut saanut mennä metsään ollenkaan kotimaassaan. Joet siellä tosiaan kuhisivat krokotiileja. Suomessa on vapauttavaa huomata, että meillä on sangen vähän myrkyllisiä tai pelottavia eläimiä. Suppilovahveroita yhdessä etsiessä kosteat korpimaise-matkin muuttuvat syliinsä sulkeviksi.

Kannustamisen ja innostamisen lisäksi tärkeää on rauha ja sopivan matkan kuulostelu. Luontoon pitää voida tutustua, mutta sieltä on päästävä turvallisesti kotiinkin. Lopuksi voidaan soittaa linnuille ja puille kiitosmusiikkia luonnonesineillä.

Lisätietoa:

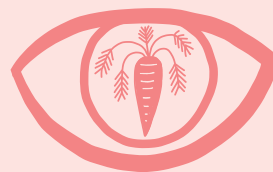
<https://opintokeskusvisio.fi/ymparistokasvattajan-vinkit-luontoretken-suunnitteluun-monikulttuurisen-ryhman-kanssa/>

Suomi menee metsään: <https://opintokeskusvisio.fi/suomi-menee-metsaan/>

kotokulmat.fi - harjoituksia monikulttuurisille ryhmille

Ympäristökasvatuslehti: Luontomyyttisarja ja ympäristöahdistuksesta useita artikkeleita

Dialogisia harjoituksia

Eläinkertomukset

Kankaalle levitetään eläinkortteja suomalaisista eläimistä eri eliökunnista. Ohjaaja kertoo mitä eläimiä on kankaalla ja kertoo niistä jotain pientä. Sitten hän valitsee eläimistä itselleen mieluisimman. Osallistujat valitsevat myös oman eläimen. Käydään piirissä läpi miksi valitsi juuri sen eläimen ja osaako kertoa siitä jonkun kokemuksen. Eläinten ympärille muodostuu keskustelu eri kansojen suhtautumistavoista eläimiin sekä peloista että mieltymyksistä.

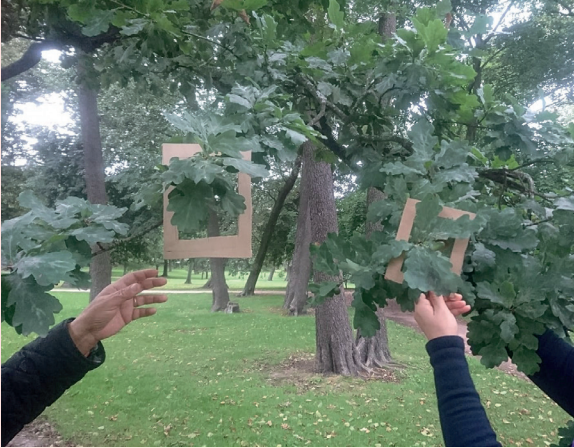
Maahanmuuttajat lintuina

Ohjaaja jakaa osallistujille lintukortteja: esimerkiksi joutsen, varis, haapana, harmaahaikara, pääskynen, kottarainen ja peippo. Osallistujat tutkivat kortteja ja ohjaaja piirtää maahan kompassisuunnat. Korttien takapuolelle on merkitty askelmäärissä linnun muuttomatka ja muuttomatkan suunta (2 askelta on 2000 kilometriä). Ohjaaja asettuu itse pohjoiseen Suomeen ja pyytää osallistujia kävelemään luotaan kortin osoittaman määrän askelia. Haikara ja pääskynen päätyvät Afrikkaan 10–12 askelta, kottarainen lentää länteen Britteinsaarille reilun kolme askelta ja peippo ja haapana asettuvat Keski- ja Etelä-Eurooppaan parin askeleen päähän. Sitten ohjaaja pyytää lintuja lentämään Suomeen ja kertoo samalla, että ilma lämpenee kevään tullen. Välillä tulee kuitenkin takatalvi ja osallistujat joutuvat kääntymään takaisin. Lopulta kaikki pääsevät turvallisesti perille Suomeen ja on kesä. Meillä on yhteisiä lintuja ja he tarvitsevat muuttaessaan lepopaikkoja. Ihmisten pitää yhdessä suojata niitä heille.

Tähtien viehäytys

Ohjaaja esittelee muutaman tähtikuvion: Otavan, Cassiopeian, Joutsenen ja Orionin esimerkiksi. Tähtikuviot on piirretty pahvikorteille. Hän pyytää osallistujia muodostamaan tähtikuvioita pienryhmissä värikkäistä syyslehdistä (voidaan käyttää myös kiviä ja käpyjä). Sitten hän laskee Otavan viereen karhun, Cassiopeian viereen hirven ja Joutsenen viereen laulujoutsenen kuvan ja Orionin viereen ihmisen kuvan. Tähtien ympärille syntyy tarinoita kiinnostavista myyteistä.

Kuvat: Milla Tuormaa

LÄHDELUETTELOT

Kulttuuri- ja katsomustietoinen kohtaaminen ympäristökasvatuksessa **Marja Laine, Kulttuuri- ja uskontofoorumi FOKUS ry**

- Agyeman, J. (2013). *Introducing just sustainabilities: Policy, planning, and practice*. London: Zed Books.
- Hinrichs, C. C. (2003). The practice and politics of food system localization. *Journal of Rural Studies* 19 (1), 33–45.
- Laine, M. (2017). Kulttuurisesti kestävä kasvatuksen koulutus- ja kehitystarpeet. *Kasvatus* 48 (5), 441–455. Jyväskylä: Suomen Kasvatustieteellinen seura.

Kulttuuri- ja katsomusdialogin tärkeys ympäristökasvatukselle **Miten ottaa ihminen kokonaisvaltaisesti huomioon?** **Panu Pihkala, Helsingin yliopisto**

- Cantell, Hannele, Essi Aarnio-Linnanvuori, ja Sirpa Tani. 2020. *Ympäristökasvatus: Kestävän tulevaisuuden käsikirja*. Jyväskylä: PS-kustannus.
- Davenport, Leslie. 2017. *Emotional resiliency in the era of climate change: A clinician's guide*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Doppelt, Bob. 2016. *Transformational resilience: How building human resilience to climate disruption can safeguard society and increase wellbeing*. Saltire: Taylor & Francis.
- Eriksen, Christine. 2019. Coping, caring and believing: The embodied work of disaster recovery workers. *Emotion, Space and Society* 32 (100592).
- Hitzhusen, Gregory E. 2006. Religion and environmental education: Building on common ground. *Canadian Journal of Environmental Education* 11 (1): 9–25.
- Ojala, Maria. 2012. Regulating worry, promoting hope: How do children, adolescents, and young adults cope with climate change? *International Journal of Environmental and Science Education* 7 (4): 537–61.
- Palmer, Joy A. 1998. Spiritual ideas, environmental concerns and educational practice. Teoksessa *Spirit of the environment: Religion, value and environmental concern, toim. David E. Cooper & Joy A. Palmer*, 139-159. London: Routledge.
- Pihkala, Panu. 2019. *Mieli maassa? Ympäristötunteet*. Helsinki: Kirjapaja.
- ——. 2017. *Päin helvettiä? Ympäristöahdistus ja toivo*. Helsinki: Kirjapaja.
- Poijula, Soili. 2018. *Resilienssi*. Helsinki: Kirjapaja.

- Ramsay, Tamasin, ja Lenore Manderson. 2011. Resilience, spirituality and posttraumatic growth: Reshaping the effects of climate change. Teoksessa Climate change and human well-being: Global challenges and opportunities, toim. Inka Weissbecker, 165-184. New York: Springer.
- Saarinen, Risto. 2020. Oppi toivosta. Helsinki: Gaudeamus.
- Taylor, Bron Raymond. 2005a. Introduction. Teoksessa Encyclopedia of religion and nature, toim. Bron Raymond Taylor, vii-xxvi. New York: Continuum.
- Toh, Swee-Hin, ja Virginia Floresca Cawagas. 2010. Transforming the ecological crisis: Challenges for faith and interfaith education in interesting times. Teoksessa Education and climate change: Living and learning in interesting times, toim. Fumiyo Kagawa & David Selby, 175-196. London and New York: Routledge.
- Värri, Veli-Matti. 2018. Kasvatus ekokriisin aikakaudella. Tampere: Vastapaino.

**Islamin uskonnon hyödyntäminen Suomen Somalia-verkoston kehitysyhteistyöhankkeissa
Johanna Syrén, Suomen Somalia-verkoston varapuheenjohtaja**

- Arbabi, M., & Noormohamadi, M.R. 2014. Evaluating the Situation and Rights of Environment in Islamic Lifestyle, From the Viewpoint of Quran and Narrations. Islam Life Center Health. 1:4; 1-7.
- Hedberg, Mimosa. 2017. Uskontoja ei voida sivuuttaa, kun puhutaan kehityksestä. Saatavilla: <https://www.fingo.fi/ajankohtaista/uutiset/uskontoja-ei-voida-sivuuttaa-kun-puhutaan-kehityksesta>. Vierailtu: 30.10.2020.
- Hämeen-Anttila, J. 2005. Islamin käsikirja. Helsinki: Otava.
- Koraani. 2001. Kääntäneet: Aro, J., Salonen, A. & Tallqvist; K. Ilmestynyt alun perin 1957.
- Koraani 2009. Kääntänyt Hämeen-Anttila, J. Ilmestynyt alun perin 2009. Juva: Helsinki Bookwell.
- Manoui, V-M., Madani, A., Arslan, R. & Düzgüneş, E. 2016. Environmental education in the Holy Quran. Conference Paper. Saatavilla: https://www.researchgate.net/publication/309428496_ENVIRONMENTAL_EDUCATION_IN_THE_HOLY_QURAN. Vierailtu: 12.10.2020.
- Open ilmasto-opas. Eri uskontojen luontosuhteissa on yhtäläisyyksiä ja eroja. Saatavilla: <https://openilmasto-opas.fi/uskonnot/#eri-uskontojen-luontosuhteissa-on-yhtalaisyysia-ja-eroja>. Vierailtu: 23.10.2020.

- Pesonen, H. P., & Wickström, L. 2018. Uskonto ja ympäristö. Teoksessa: K. Ketola, T. Martikainen, & T. Taira (toim.): Uskontososiologia (Eetos-julkaisuja; No. 20). Eetos ry.
- Suomen Somaliaverkoston -internetsivut. Saatavilla: <https://www.somaliaverkosto.fi/fi/mikaverkosto/>. Vierailtu: 25.10.2020.
- Telakivi, Pii. 2014. Rukoilemalla lukutaitoa ja demokratiaa. Saatavilla: <https://www.maaailma.net/nakokulmat/rukoilemalla-lukutaitoa-ja-demokratiaa>. Vierailtu: 24.10.2020.
- The Eco Muslim. Saatavilla: <https://greenfitree.wordpress.com/2013/06/17/10-quran-verses-on-the-environment-and-do-able-action-plans/>. Vierailtu: 29.10.2020.
- Wickström, L. 2016. Vihertävä islam. Katsaus islamilaiseen ympäristöliikkeitään. Suomen Lähi-idän instituutin julkaisuja. 5/2016. Saatavilla: <http://www.fime.fi/wp-content/uploads/2017/02/Lukemista-Levantista-5-2016.pdf>. Vierailtu: 20.10.2020.
- Vuola, E. 2015. Uskonto ja kehitys: näkökulmia suomalaiseen kehitysyhteistyöhön ja -tutkimukseen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Muistilista menestyksekkäisiin kohtaamiisiin
Iina Santamäki, Ocean-ilo & Systems Change Finland

- Durward, A., Santamäki, I., Nguyen, L., & Nduhiu, M. (2019). Exploring practitioner's engagement with Indigenous communities to work towards sustainability. Karlskrona. Blekinge Institute of Technology. Saatavilla: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:bth-18345>

Kulttuuri- ja katsomusdialogi ympäristökasvatuksessa
-opas johdattaa sinut huomioimaan erilaisten perinteiden, taustojen ja tunteiden merkityksen ympäristökasvatuksen näkökulmasta. Kuinka parantaa ympäristökasvatuksen tuloksellisuutta ja kuinka motivoida yhä paremmin kaikki mukaan yhteisiin ympäristötavoitteisiin? Kuinka suunnitella ja toteuttaa dialogista ympäristökasvatusta?

Tule pohtimaan kanssamme näitä kysymyksiä!

